

BALSARÁTI VITUS JÁNOS MAGYAR ORVOSDOKTOR A 16. SZÁZADBAN*

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

A magyarországi világi értelmiség kialakulásának körülményeit az utóbbi évek során kezdték vizsgálni a hazai művelődéstörténet kutatói. Eredményeikből annyi már bizonyos, hogy középkori kultúránk hordozójának, a deákok és jogtudósok rétegének laicizálódása a 15/16. század fordulóján meggyorsult. Mikor és hogyan illeszkedett e fejlődésbe az egyelőre még külföldön képzett magyar orvosok itthoni működése, hogyan találják meg helyüket a magyar társadalomban, kit és milyen módon gyógyítanak, ezekre a kérdésekre keressük a választ a következőkben.

A 16. század második negyedében a külföldi egyetemeken tanuló magyarországi hallgatók száma a korábbi évtizedekhez képest megsokszorozódott. Bécs, Krakkó és az olasz egyetemek mellett csak a németországi főiskolákon (Strassburg, Wittenberg) némelyik évben 15–20 magyar diák is tanult. Az anyakönyvek tanúsága szerint nemesifjút csak keveset találunk közöttük, legtöbbjük a városi polgárság, az iparosok fiai közül jött. A külföldi út költségeit általában valamilyen főúri patrónus, vagy egy egész közösség: a város viselte. Hazatérve azután, amit odakint tanultak, azt a kiküldőik javára hasznosították. Legtöbb diák persze bölcsészettel és teológiával foglalkozott hivatásának és úticéljának megfelelően, de valami kis betekintést más tudományok területére is kellett nyerniök. Olyan egyetemeken, ahol orvosi fakultás is volt, már csak a közös élet, a diákközösségek zárt világa miatt is ragadhatott rájuk valami a korabeli természettudományos ismeretekből. A lehetőség pedig, akiket érdeklődésük vagy hajlamuk ezirányba terelt, azok számára adva volt, hogy megismerjék a korabeli orvostudomány legújabb eredményeit is.

Éveken át éltek ezek a magyar diákok olyan városokban, ahol a polgárok betegség esetén szakképzett orvosok segítségét igényelték. Ahol az egyetemek orvosprofesszorai mellett gyógyítással foglalkozott még a városi magisztrátus tagjaként, a rendszeres javadalmazást élvező, függetlenített városi orvos is. Volt alkalmuk megismerni a városi élet tradíciói között a szigorúan megrendszabályozott közegészségügyet, a betegellátást és járványok idején az alkalmazott óvintézkedéseket is. Ilyen tapasztalatot itthon legfeljebb a német mintára berendezett néhány felvidéki vagy erdélyi száz városban szerzezhettek.

A főiskolákról hazatérve ezek a frissen képzett fiatalok szétszóródtak a töröktől el nem foglalt országrészekben — néha még ott is — Zalától Erdélyig. Élesztő szere-

* Borzsák István professzor úrnak hatvanadik születésnapjára ajánlja szeretettel a szerző.

pük, akár mint tanárok, akár mint papok működtek, a reformáció terjesztésében ismeretes. Humanista műveltségük, teológiai ismereteik, amint erre a társadalomtudományok folyamatosan szolgáltatják a bizonyítékokat, semmivel se maradtak el a korabeli tudományos szinttől. Kérdés azonban, hogy a humana corporis fabricat, az emberi testet illető tudásuk korszerű volt-e. Vajon műveltségüknek része volt-e valamilyes természettudományos ismeretanyag. Ennek alapján igényelték-e és még inkább igényeltették-e környezetükkel az orvostudomány és hygiéné iránti modern követelményeket a hazai viszonyok között?

Ilyen irányban vizsgálódva, meg kell állapítanunk, hogy a ránk maradt írásos emlékeink elégkévé kevés. Esetlegesen is tűnhetik, lényeges gyarapodásra már nem is igen számíthatunk. Tárgyi emlékeink orvosi-gyógyásztörténeti tekintetben még az írásos emlékeknél is ritkábbak. Meg kell tehát elégednünk az eddig előkerült források értékelésével.

A mohácsi vész utáni fél évszázadból egyszerre több külföldön tanult magyar orvos hazai működéséről is tudunk. Mindnyájan Németországból hozták protestáns meggyőződésüket, de orvosi diplomájukat Olaszországban nyerték el. Közülük *Körösi (Fraxinus) Gáspár* 1553—1562-ig működött a Dunántúlon, főúri családok orvosa volt. Sokat levelezett, leveleiben főleg orvosi kérdésekkel foglalkozott. Közvetlen hangja egyéniségéből és orvosi tudományáról is sokat elárul.¹ Mostohábban bánt az idő *Purkircher György* pozsonyi orvos hagyatékával. Humanista műveltségének irodalmi emlékei fennmaradtak ugyan, de 1564—1578-ig Pozsony vidékén folytatott orvosi gyakorlatáról nagyon keveset tudunk.² Sárospatak vidékén élt *Balsarati Vitus János* 1560—1574-ig. Fennmaradt ugyan terjedelmes, sok részletet megőrző egykorú életrajza, de orvosi működéséről csak szórványos adataink vannak.³

A középkori külföldi orvosok ismeretes hazai ténykedése után, első generációként ez a három magyar orvos, nagyjából egyidőben folytatott gyakorlatot Magyarországon. Fellépésüktől, a 16. század közepétől számíthatjuk tehát a magyar orvosok hazai tevékenységének megindulását. Ha azonban működésük színterét a térképre vetítjük, azt tapasztaljuk, hogy jól elkülönülve ugyan, de igen nagy területen — alig bejárható országrészen — terült el kinek-kinek a praxisa. A főúri udvarok nagy számát, vagy a közbeeső városok lakosságát tekintve pedig úgy tűnik, hogy e téren még a század közepén is jóval kisebb volt nálunk az igény, mint akárhol Közép-Európában.

Korántsem ilyen vigasztalan a kép viszont, ha a gyógyítás tudományának elterjedését nézzük ebben az időszakban az országban. A korszerű orvoslás iránti igény ugyanis felmerült már bizonyíthatóan ekkor is, és még hozzá eléggé széles körben, valószínűleg éppen a fentebb elmondottak alapján. Fennmaradt egy igen nagy terjedelmű kéziratos orvosi könyv a 16. század második feléből. Az „Ars medica” címet viseli, Erdélyben írták. Szerzője a legutóbbi kutatás szerint *Lencsés György*, az erdélyi fejedelmi udvar magasrangú tisztviselője. Orvostudományt valószínűleg sohasem tanult külföldön, de jól tudott latinul, érdekelte az emberi test és a beteg-

¹ Levelezését közreadta Szmollény Nándor: *A középkori Szeged műveltsége*. Szeged, 1910.

² Kneifel Mária: *Purkircher György*. Bp. 1942.

³ Szikszai Fabricius Balázs: *Oratio funebris de vita et morte clarissimi viri Ioannis Viti Balsarati*. Wittenberg, 1576.

ségek gyógyítása. Több igen megbízható, korszerű szakmunkát lefordítva, az így nyert anyagot egyetlen nagy művé dolgozta össze. Célját a bevezetőben így fogalmazta meg: „*En ezeket nem a bölcs embereknek, kik nálamnál sokkal többet tudnak, de a szegény tudatlanoknak azért szedegettem sok munkámmal és fáradsággal össze, hogy vehessenek ők valami hasznot belőle*”. Ez az első magyarnyelvű szakkönyv, amely tudományos szintjéből semmit nem engedve szélesebb olvasóközönség igényeit elégítette ki. Elterjedtségére mutat, hogy több másolata is fennmaradt.⁴ Elszigetelt jelenségnek, egyetlen ember „laikus” kedvtelésének tekinthetnők, ha nem akadnánk hasonló jelenségre az ország másik felében. Magyarország nádorának főtisztviselője a dunántúli Sárvárt örözött bibliothecájában föllapozta könyveit, hogy gyógyszert keressen urának olyan betegségére, amelyet a bécsi doktorok nem tudtak meggyógyítani. És mivel e könyvtár leltára is fennmaradt, meggyőződhetünk róla, hogy a legmodernebb teológiai irodalom mellett több orvosi szakmunkát is tartalmazott.⁵ Megvolt tehát az igény a szakszerű gyógyításra, és a magyar viszonyoknak megfelelően — nyilván külföldön is így volt ez sokhelyütt — a latinul tudó értelmiség látta el ezt a feladatot. Az orvostudomány akkori szintjén, az ókori görög és latin szakirodalmat kommentáló, vagy egyszerű növényi készítményeket javalló, még a filológia bölcsőjéből éppen csak kilépő studiumot ugyanis alaposabb görög és latin nyelvismerettel bárki magáévá tehetette, legalábbis kezdő fokon. Jakó Zsigmond figyelmeztet arra, „*hogy a XVI-XVII. századi Erdélyben a könyv nem a bibliofilia tárgya, hanem valóban az intellektualizmus szerény, de fontos munkaeszköze*”.⁶ Megállapítása az akkori egész Magyarországra érvényes. A levéltári kutatás ilyen irányú kiterjesztése orvosi művelődésünk tekintetében is gyarapíthatja még ismereteinket. Két kiragadott példánk főúri környezetből került. De hogy az igény már egészen széles körben, a magyar mezővárosi polgárság, az „árus népek” körében is megvolt, annak tanúbizonysága az első magyar nyomtatott gyógyító füveskönyv, *Méliusz Péter* 1572 előtt összeállított *Herbariuma*.⁷ A tanító prédikátor ezen a téren is korszerűt kellett hogy nyújtson azért, mert hívei ezt várták tőle, és azért is, mert papi tisztének tartotta a rábizott nép ismereteinek ilyen természetű gyarapítását.

*

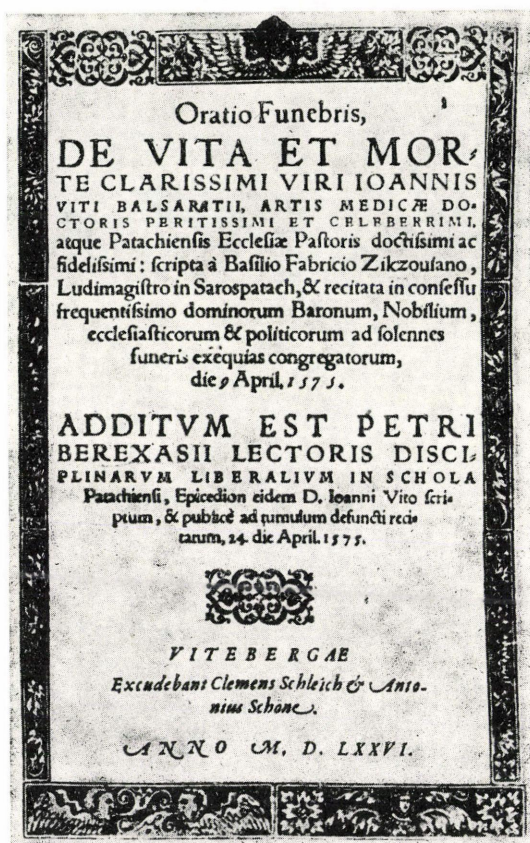
A következőkben egyetlen magyar orvos pályájának alakulását kísérjük nyomon, személyében bemutatva egy új értelmiségi réteg születését és beilleszkedését a magyar társadalmi viszonyokba. Három, már említett orvosdoktorunk közül *Balsarátí Vitus Jánost* választjuk, azért mert igen alapos és részletes egykorú életrajza maradt fenn,

⁴ *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kiadta Varjas Béla. Kolozsvár, 1943. A kézirat szerzője körül és a források felderítésében jelentős új eredményekre jutott Marosvásárhelyt Spielmann József és Lázár Szini Karola. *Pagine di Storia della Medicina* 15 (1971) No. 6. és az ott idézett korábbi tanulmányaik.

⁵ Perneszi György Nádasdy Tamásnak 1556. júl. 30. „*Veni Sarvarum ad libros meos, quibus diligenter evolutis repperi quidem remedia multa contra sedis procidentiam, sed omnes materię, que ad hoc valere prohibentur, sunt nobis incognite, et proinde nihil potui repperire, et mittere.*” OL. E. Nádasdy család lt. Missiles. Könyvtárának jegyzéke: *ItK* 66 (1962) 83–89.

⁶ Jakó Zsigmond: Az erdélyi értelmiség kialakulása. *Korunk* 26 (1967) 24.

⁷ Melius Juhász Péter: *Herbarium*. Kolozsvár, 1578.

amit orvosi működését tekintve is igen jól kiegészítenek a következökben először kiadásra kerülő, újabban előkerült, tőle származó vagy rá vonatkozó forrásművek. Nem utolsósorban pedig azért, mert orvosi működésének vizsgálatára az újkorkori orvostörténet még nem kerített sort.

Életének részletekben gazdag leírását *Szikszai Fabricius Balázs* készítette el a sirja fölött mondott halotti beszéd formájában, amely később nyomtatásban is megjelent.⁸ Orvosi működését több helyen is érinti röviden, inkább csak etikai vonatkozásban. Egykorú az a sokat vitatott forrás is, amely mint orvost említi. *Forgács Ferenc* történeti munkájában följegyez egy históriát róla. Eszerint mint *Perényi Gábor* udvari orvosa megmérgezte úrnőjét ura parancsára, nehogy az férjét túlélve máshoz mehessen feleségül.⁹ Orvosi működéséről egy további korabeli feljegyzés maradt fenn: egy

⁸ Id. 3. jegyzetet.

⁹ *Forgács Ferenc: Magyar históriája.* Pest, 1866. 382–383.

eperjesi szenátor csillapíthatatlan vérzését sikerült megállítania.¹⁰ A Szikszai-féle életrajz két orvosi munkáját is említi. A pestisről írt egy latin nyelvű értekezést 1564-ben, és volt egy négy részből álló, magyar nyelvű munkája, amely a Churgia címet viselte. Művei nem maradtak fenn. Valamennyi Balsarátival foglalkozó munka az itt ismertetett források alapján készült.

Most végre előkerült egy sajátkezű levele, amely éppen orvosi működését világítja meg. Ezt a mind Balsaráti személyére, mind a magyar orvostudomány történetére tekintve oly érdekes iratot itt közöljük:¹¹

[Címzés]: *Magnifico Domino Nicolao de Kiswarda, domino et patrono suo obseruandissimo*

Szolgálatomath irom mint bñzodalmas Urannak.

En az lewelból semmíth nem erthetók mí legýen az betegsegh, hogi ollýan ínđistincte vagýon megh írwa. Az szonýwsagh ellen jm kwltém urvossagoth kíwel ellýen te 'k'. Az Julebból cýnaltasson jtalth te 'k' fót výzel. Egi italhoz elegh egi kalaný Julebb. Elegwthsek az poharba egikból az masikba tászetva hogi jo modon el elegýwllýon az liktarium. 'k' penigh gýakorta vegýen az száýaba es nyéllýe el lassan lassan.

Az sargasagh ellen en mostan nem kwldhetok semmíth, mert nem erthetem honnan vagýon eredete. Ha az máýból tehath te 'k' jo modon výsellýen gondolh reáya es ideýen hogi el ne hatalmazek. Mind az által vetessen te 'k' tiszta úývázat. Vagdallýak aprora es tegiek egi kannaba ossenek bort reáya allýon egi nap rajta es azt igia ha el fogi ismegh masodzor ossenek reáya. Es aranýus poharbol igia az borat az kannaba legýen aran j lancz avagý egínihan Aranforínth.

Hogi en magam oda nem mehetók megh bothsasson te 'k' mert bñzon nagi foglalatos embór vagýok. Ha te 'k' jde johetne Nagi órómet szolgálnek. Mind az által ha te 'k' kevanýa kez vagýok oda botsatanom a patikariust cum bona instructione ha az te 'k' leweleth latandom hogi jobban megh erthetem az betegsegeth. Addig te 'k' ellýen az orvossagokkal. Isten tarthia meg te kdet es gýogietsa megh te 'k.

Jo volna az sargasagh ellen ferednj te knek az Celydomiumnak leweben ha az betegseghtwl lehetne, de addik ne mívellýe te 'k' amigh jsmegh lewelet nem erthetem te 'k. Valere cupit. Dixi. Datum ex Patak 19 Aprilis 1574.

Servitor Joh. V. Bals.

Egyik forrásunk szerint szaktudásával súlyosan visszaélő, lelkiismeretlen udvaronc, levele szerint meg „foglalatos”, tehát keresett orvos, aki felelőtlenül nem nyilatkozik, ha nem ismeri pontosan a betegség okait és szimpfomáit. E két méltán végletesnek tűnő adat között megkíséreljük kibontani egy magyar reneszánsz orvosdoktor életét és helyét kora társadalmában.

¹⁰ Diarium Briccii Kokavini. Kézirat. OSzk. Oct. Lat. 697. Mindhárom forrásművet ismerteti Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Bp. I. 1960. 21–25. és IV. 1970. 751–771. A forrásokat később részletesen tárgyaljuk.

¹¹ OL. P 707. Zichy család lt. Missiles. 11. 373.

IFJÚKOR, TANULÓÉVEK 1529 – 1560

A 16. századi magyar értelmiségnek nincs talán még egy tagja, akinek olyan részletes életrajzával rendelkezünk mint éppen *Balsaráti Vitus János*nak. A gyászbeszéd, amelyet sirja fölött sógora *Szikszai Fabricius Balázs* tartott, bizonyára melegebb egy árnyalattal a rokon érzelmei miatt. De az abban megőrzött életrajzi adatok, más forrásokkal összevetve hűségesnek bizonyulnak. *Fabricius Balsaráti* családi körében élt, és az ismételt elmesélt történetek alapján írta meg művét, amelyet így sok részletében akár az elhunyt önéletrajzána is tekinthetünk. Ennek szálán haladunk a következőkben mi is, kiegészítve azt a máshonnan gyűjtött adatokkal.¹²

Az isteni gondviselés személyes megtapasztalása volt az első élmény, amelyre gyerekkorából sokszor és szívesen visszaemlékezett. *Balsaráti* 1529-ben született, ifjúkora egybeesett a protestáns ígéhirdetők első generációjának nagy lendületű tevékenységével. Ha az istenhit azokban az évtizedekben sokak számára nagyon fontos kérdés, sőt a személyes megtapasztalás ügye volt, kétszeresen az volt a török torkában magárahagyott magyarság számára. A Maros és Körös közötti vidéken, Dombegyházán született. Apja a Mátyás király idejében nagy birtokokhoz jutott *Jaksics* család szolgálatában állott, Nagylak várának volt a kapitánya. 1529 nyarán Belgrád parancsnoka, a török *Bali bég* betört erre a vidékre és végigpusztította a településeket. A falvak lakossága menekült, hogy elkerülje a halált vagy a rabságot. A zürzavarban a *Vitus* család szétszóródott, a három hónapos fiút magára hagyták. Az égő házban egy fosztogató török figyelt föl a nyöszörgésre és bölcsőstől kihajította az udvarra. A ráboruló bölcső szolgált védelméül addig, amíg az elmenekült lakosság visszatért az üszkös romok közé. Szüleinek örökre nyoma veszett, csak egy nővére élte túl a tragédiát, amely Magyarországon nagyon is közönséges sors volt ezekben az években. Az árvát egy rokona vette magához és *Balsaráton* nevelte fel, erre emlékezve viselte egész életében a *Balsaráti* nevet.

Árván nőtt ugyan föl, de patronus nélkül sohasem szűkölködött. Apja érdemeiért a *Jaksics* család gondoskodott neveléséről. Az alsóbb iskolákat Gyulán és Erdődön végezte. Mindkét hely már akkor a lutheri reformáció erős fészke volt, ahol a földesúr oltalma alatt *Dévai Mátyás*, *Batizi András* és *Ozorai Imre*, mindnyájan külföldi egyetemeken végzett tanárok és lelkészek működtek. Tanárai között volt *Kopácsi István* is a ferences papból lett reformátor, aki apja helyett apjává lett, útját még felnőtt férfi korában is egyengette. Amikor *Kopácsi* Nagybányára került lelkésznek, *Balsarátit* is magával vitte, éppen úgy mint két évvel később (1549) Sárospatakra. Itt már a tanári és lelkési tisztet egyszemélyben betöltő mestere mellett az alsóbb osztályok tanulóit ő tanította, míg a latin és görög studiumokban tovább haladt tanára vezetésével. Sárospatakon kerülhetett először kapcsolatba az ott birtokos *Perényi* családdal.

Hazai tanulás, majd néhány évi tanítóskodás, ezzel az alappal indultak honfitársai külföldi tanulmányútra. Így indult el ő is Wittenbergbe, ahol mestere, *Kopácsi* is járt néhány évvel korábban. Az anyagi támogatást a pártfogó *Jaksics* család biztosította számára és talán már ekkor is a *Perényiek*.

¹² Id. 3. jegyzet. A következőkben, ahol külön utalás nincs, ott ezt az életrajzot követjük.

Wittenberg néhány ezer lakosú jelentéktelen német kisváros volt a 16. század elején, csak *Luther* fellépése következtében vált híressé. Főiskolája valamennyi német intézmény között ezekben az években a legkitűnőbb képzést nyújtotta, mert *Luther* és *Melanchthon* igen nagy körültekintéssel hívta meg a legnevesebb tanárokat. A főiskola hírneve persze vonzotta a reformáció gondolatát magáévá tevő hallgatókat Európa legtávolabbi vidékéről is. A felvételt kérő diákoknak a rektor előtt kellett megjelenniök, aki ha úgy látta jónak a felsőbb éves hallgatók közül korrepetitort rendelt melléjük. Ezzel a rendszerrel biztosították a nagyjából azonos szintet a nyilvánvalóan nem egyforma felkészültséggel útnak indított diáksereg között.

Balsarátí nevét az anyakönyvbe 1550 júniusában jegyezték be.¹³ A „*facultas artium*” hallgatója volt, mert csak ennek elvégzése után kerülhetett sor arra, hogy valaki jogot vagy orvostudományt hallgasson. Általában két-három éven keresztül foglalkoztak itt a másképp filozófiai fakultásnak nevezett karon a széptudományokkal. A cél a tudományos és közéletben egyaránt nélkülözhetetlen latin nyelv elsajátítása volt olyan fokon, hogy azt könnyen kezeljék akár szóban, akár írásban. Az ókori klasszikusok mellett (Terentius, Cicero és Vergilius) még Erasmus egyes művein csiszolták azt a több-kevesebb tudást, amit otthonról hoztak. A dialektika és retorika elemeit a kötelező disputációk, a hallgatók egymással rendezett vitái során gyakorolták. A természettudományos ismeretek alapjait Plinius és Proklos műveiből tanulták, és kiegészítette ezt valamelyes matematikai képzés. Két év hallgatása után lehetett jelentkezni az első egyetemi fokozat (*gradus*) elnyerésére, ez a mai tanrendszerben talán a gimnáziumi érettséginek megfelelő *baccalaureatus* volt. A szépszámú magyarországi hallgató közül az egyetem anyakönyvei szerint egyetlen ifjú se jelentkezett erre a vizsgára. Valószínűleg azért, mert a magyar diákok ott általában lelkészi pályára készültek, támogatóik is ezért küldték ki őket, ahhoz pedig ez a továbbtanulásra jogosító fokozat nem volt szükséges. A lelkészképzés ugyanis párhuzamosan folyt a főntebb ismertetett *studiumokkal*. Anyagát *Melanchthon* külön kézikönyvben adta közre.

A magyar protestáns egyház sorsát Wittenbergben különös gonddal figyelték. Összefüggést láttak ugyanis abban, hogy amilyen mértékben súlyosbodik a török veszélytől a testi lét biztonsága, olyan mértékben fordulnak az emberek a lélek dolgai felé. Ezért a magyar teológusok a tudós *Melanchthonban* atyai támogatóra is találtak, aki testi-lelki gondjukat is viselte. A lelkésznek készül *Balsarátí* eltanácsolta erről a pályáról, mert alacsony termete miatt nem tartotta alkalmasnak arra, hogy hívei előtt álljon. (Ezt tette *Luther* is *J. Cratóval*, a később híressé vált orvossal.) Észrevette viszont nagy érdeklődését a természet jelenségei iránt és ezért további tanulásra ösztönözte.¹⁴ A magyar hallgatók sorában *Balsarátí* a harmadik, aki a második egyetemi *gradust*, a magisteri fokozatot elnyerte. Ehhez már a görög szerzők (Homéros, Hésiodos, Euripidés, Sophoklés, Theokritos, Démostenés, valamint a törté-

¹³ Foerstmann, C. E.: *Album Academiae Vitebergensis*. Lipsiae, 1841. 257. Neve itt „*Johannes Wid Bassaracius*” alakban fordul elő. Később mindig a latinított formát használta: „*Johannes Vítus Balsaratius*”, ezért így használjuk mi is.

¹⁴ „... *Philippi (sc. Melanchthon) censuram et auctoritatem secutus, ad medicinae artis studium atque culturam se applicuit, cum per statutam paulo humiliorem, non posse tueri dignitatem ac reverentiam personae ecclesiasticae ex publico suggesto docentis putaretur.*” Szikszai D₃

netírók) alaposabb ismerete is szükséges volt. A Biblia néhány könyvét héberül kellett olvasniok. Aristotelés ethikai munkái és Physikája a nyelvismereten túl bizonyos filozófiai iskolázottságot követelt meg. A földrajzi ismereteket Ptolemaios alapján követelték. A jelöltnek először egy zártkörű vizsgán kellett az egyetem professzorai előtt felkészültségét bebizonyítania, majd a nyilvános vita keretében adott a feltett kérdésekre választ. Ezt követte az ünnepélyes felavatás és a kétnapos vendégség. Már a vizsgadíj is jónéhány forint volt, még többre került az új magisternek az áldomás. Ezt otthonról kapott komoly támogatás nélkül egy diák sem vállalhatta. *Balsarátit* 1554. július utolsó napján avatták magisterré.¹⁵ Azt a gradust nyerte el, amelynek helyét nagyon nehezen lehetne pontosan kijelölni valahol a mai egyetemi doktorátus és a kandidatura között. Az új magisterek már az egyetem tanszemélyzetéhez tartoztak, foglalkoztak az alsóbb évfolyamok hallgatóival és közben tovább tanultak.

Wittenbergben éppen *Balsarátit* ott-tartózkodásának idején szerveződtek a magyar diákok egy egymást anyagilag is támogató csoportta, az ún. coetussá. Mint tapasztalt régi diák, *Balsarátit* 1555-ben vezetője volt a társaságnak, az itt rendezett tudományos vitáknak szorgalmas résztvevője volt.

Egyetemi éve alatt *Balsarátit* kitént társai közül a növények ismeretében, sőt egyszerűbb gyógyszerek készítésében is járatos volt. *Melanchthon* ezért tanítványát az orvostudomány felé terelte. A wittenbergi egyetemnek két, olykor három katedrával rendelkező orvosi fakultása volt. A tanárok világnézete megegyezett a hangadó Luther és *Melanchthon* felfogásával, az egyetem többször kinyilvánított hivatalos hitelveivel. Az orvostudomány helyét e teológiaközpontú szemlélet a Bibliára támaszkodva határozta meg. E szerint az emberi test az örökéletet tekintve otthona és temploma az Istennek, romlandó sárból lévén gondot kell rá fordítani, hogy épségben megőrizzük és betegség esetén gyógyítsuk. Az orvostudomány kettős feladata tehát, hogy az egészséget fenntartsa és a betegséget elűzze.¹⁶ A józan polgári gondolkodás alátámasztását találták meg a Jézus Sirák fia bibliai könyvében, amelyet folytonosan idéztek is arról, hogy az orvost tisztelni és honorálni kell tudományáért. Az orvossággal pedig élni kell, mivel azokat a Teremtő rendelte a fájdalmak enyhítésére. A képzés a görög és római orvosi munkák (*Hippokratés*, *Galénos* és főleg *Plinius*) alapján haladt, ezeket a szövegeket magyarázták. A középkori arab orvostudomány eredményeit nem tartották sokra és a gyakorlati képzés sem volt olyan szinten, mint ahogy ez Európa más egyetemein már a korban szokásos volt. *Balsarátit* tanárai *Jacob Milichius*, *Melchior Fendt* és *Caspar Peucer* az orvostudomány történetében nem voltak különösebben jelentősek. Az emberi testtel való közvetlen ismerkedés, a boncolás — akkor anatómiának nevezték — Wittenbergben nagyon ritka volt. Bár éppen 1554-ben engedélyt kapott az egyetem, hogy egy kivégzett nőt felboncoljanak.¹⁷ Aki a gyakorlati orvostudományt alaposabban el akarta sajátítani, az a wittenbergi tanulmányokat csak alapnak tekintette, amelyre valamely más, általában olasz egyetem további képzését ráépíthette.

¹⁵ Köstlin, J.: Die Baccalaurei und Magistri der Wittenberger Philosophischen Fakultät. *Osterprogramm d. Univ. Halle — Wittenberg*, 1890/1891.

¹⁶ Milich, J.: *Oratio de arte medica*. Wittenberg, 1555.

¹⁷ Schmidt, G.: Einige Notizen über Wittenberg im sechzehnten Jahrhundert. *Neue Mitteilungen aus dem Gebiet historisch-antiquarischer Forschungen*. Halle. 11 (1867) 119.

Balsaráti továbbtanulásáról *Melanchthon* gondoskodott, olyan módon, hogy a dúsgazdag *Perényi Gábortól* kért számára anyagi támogatást. Mint magister két évet töltött még a wittenbergi egyetemen tanítva és tanulva, és csak azután indult el Itáliába az orvostudományok abszolválására. Útját egybekötötte a németországi és svájci egyházak meglátogatásával. Hozzá tartozott az ilyen peregrináció a korabeli egyetemi tanulmányokhoz, egész életükre szóló tapasztalatot, világismeretet nyertek vele a diákok. Mellékesen vitték-hozták a híreket, leveleket is. Ahol megfordultak, tájékoztak az aktuális eszmei-politikai kérdésekben, részt vettek az e korban legvitatottabb hittételek, az úrvacsora és a predestináció értelmezésének megvitatásában. A wittenbergi professzorok ajánlólevele biztosította számukra mindenütt a barátságos vendéglátást és a továbbjutást. *Balsaráti* életrajza nem említi a német városokat, ahol megfordult, de bizonyára járt Tübingenben. Az egyetem orvosprofesszora, a kiváló botanikus *Leonhard Fuchs Melanchthonnak* jó barátja volt, akire ez utóbbi szívesen hivatkozott műveiben, mint orvosi tekintélyre. *Fuchs* orvosi kézikönyvei egész Európában, nálunk is, a legkeresettebbek voltak, ő maga pedig korának majd minden szakemberével levelező kapcsolatban volt. Különösen jó barátság fűzte a híres svájci orvosbotanikus *Konrad Gessner*hez. Feltételezhetjük, hogy *Melanchthon* levelét, amellyel *Balsaráti* útját támogatta, ő is megtoldhatta néhány ajánló sorral.

Svájci tartózkodásával az életrajz hosszabban foglalkozik, és erre *Balsaráti* is szívesen emlékezett. Zürichben több napig időzött a lelkészeknél, *Petrus Vermigli*nél és *Heinrich Bullinger*nél, akinek fia éppen ezekben az években *Melanchthon* vendége volt. A messziről jött vendég mindig kedves volt, mert postával megrakodva érkezett, és ezzel a mai újságot pótolta. Különösen nagy érdeklődés fogadta a magyarokat, mert a békés polgári tűzhelyek körül borzadva hallgatták a távoli török világ rémségeit. *Balsaráti* Zürichben ismerkedett meg *Konrad Gessner* orvos-természettudóssal. A közös érdeklődés, a természet világának ismerete és szeretete hamar megteremtette a kapcsolatot kettejük között. *Gessner* természetrajzának negyedik kötetén dolgozott éppen, a halak és csúszómászók rendszerezéséhez gyűjtötte az anyagot. *Balsaráti*t is kikérdezte a magyarországi halfajtaikról. Műve 1558-ban jelent meg, több helyen hivatkozik forrására: „*quae ex eruditi iuvenis Io. Viti Balsaratij Ungari colloquijs accepi*”, . . . „*ut narravit mihi Ioannes Vitus Ungarus iuvenis pereruditus*”. Egy helyen egy bizonyos „*Catalogus piscium Ungariae*”-t említ, amelyet talán szintén tőle kapott. *Balsaráti* elmesélt neki egy történetet is ifjúkorából. Szülőföldjén hosszú fásztás után kifogtak a Tiszából egy óriási harcsát, benne emberfejet találtak és jobbkart, ujjain három gyűrűvel. A megundorodott lakosság évekig nem evett ebből az egyébként jófajta halból.¹⁸ Zürich-i időzésének emlékére *Gessner* albumába

¹⁸ Gesner, C.: *Historia animalium* liber 4. qui est de piscium et aquatiliu animantium natura. Zürich, 1558. 528: „*De hydro. In Ungaria (ut narravit mihi Joannes Vitus Ungarus iuvenis pereruditus) reperiuntur serpentes breves, duorum palmorum longitudine tantum, nulla cauda. Vulgo decurtatos vocant, aequali per totum corpus crassitudine. Hos in hominem eminus etiam iaculi instar, insilire aiunt.*” 1048.: „*Silurus: Ungarice Harcha dicitur, a latitudine dorsi, ut audio. . . et plura hic addam, quae ex eruditi iuvenis Io. Viti Balsaratij Ungari colloquijs accepi, unde Harcham procul dubio silurum esse liquido constabit. Barbottam (aiebat) piscem in Tibisco (qui Daciae fluvius Danubio miscetur) aliquando captum se vidisse septem vel octo cubitorum, plaustrum occupantem, eum in fluvio annis sedecim sub culina viri cuiusdam nobilis latuisse. Hamo tandem ines-*

Balsarati emléksorokat jegyzett. A fennmaradt kötet sajátkezű bejegyzése volt eddig az egyetlen *Balsarati*tól való kéziratunk.¹⁹ Az itt eltöltött időre csaknem húsz év múlva is szeretettel gondolt vissza. Sógora *Szikszai Fabricius* 1574-ben Zürichbe küldött levelébe *Balsarati* is belefoglalja üdvözlését *Bullinger*nek, emlegetve az együtt töltött napokat.²⁰ Azért is hasznos volt számára ez az út, mert belélatott egy nagy tudós műhelyébe, hiszen *Gessner*nél lakott, aki bizonyára megmutogatta neki híres természetrajzi gyűjteményét. Az ajánló sorok is gyarapodhattak, lévén igen jó kapcsolat a svájci tudós és olasz kollégái között.

Az életrajz szerint most négy év tanulás következik Itáliában, megosztva Padova és Bologna egyeteméi között. Padova volt az a tudományos központ, ahol a gyakorló orvos nélkülözhetetlen ismereteire szert tehetett. *Vesalius* utóda, *Gabriel Fallopio* volt itt az anatómia, chirurgia és botanika professzora. Kitűnően ismerte az emberi test felépítését. Tanítványaitól éppen a gyógyítás érdekében az anatómia legalaposabb ismeretét követelte. Az ismeretszerzés közvetlen módja, a boncolás a padovai oktatásban intézményes helyet kapott. Az egyetem másik híres professzora *Giambattista de Monte* (*Montanus*) volt a klinikai oktatás megalapítója. Hallgatóit rendszeresen elvitte az *Ospedale San Francesco* betegágyaihoz, és ott tartott gyakorlatot a betegségek felismeréséről és a kezelési módokról. Padovában működött 1545-óta Európában az első orvosbotanikai kert, amely az egyetemi orvoscépzést segítette. *Balsarati* szorgalmasan részt vett a gyakorlati oktatásban és a boncolásokon, de orvosi diplomáját mégsem itt, hanem Bolognában nyerte el.

A bolognai egyetem nagyírú professzora ekkor *Ulisse Aldrovandi* volt, az állat- és növényvilág egyik legnevesebb tudósa és rendszerezője. Hatalmas kéziratok hagyatékának tanúsága szerint fáradhatatlanul gyűjtötte az egész világon föllelhető természeti jelenségek leírásait. Közölről külön feljegyzéseket vezetett. Az anyag majdani áttanulmányozója bizonyára a magyar *Balsarati Vitus János* nevével is találkozni fog. Tudományos szinten foglalkozott a művészettörténet és művészetelmélet kérdéseivel is, tanítványaira sokoldalúsága bizonyára nem maradt hatástalanul.²¹

catum esse, dum foeturam suam custodiret, ubi se captum sensit, exilijsse. Secutos impetum eius piscatores ad miliaria duo, denique defatigatum cepisse et in oppidum Nadlac vexisse; ibi in eius ventre caput humanum cum dextra manu et tribus annulis aureis inventum esse: cuius rei abominatione incolae multis postea annis hoc genere piscis, non vilis alioquin, abstinuisse.” 1266.: „*Capito: Ungari Szeleskezeg, ut in Catalogo piscium Ungariae reperi.*” *Gessner* és *Balsarati* kapcsolatát ismertette Szilády Zoltán: *Die Geschichte der Zoologie in Ungarn*. Debrecen, 1927. 5–6.

¹⁹ *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Domanovszky Sándor. 3. Bp. é. n. 393. Közli a fényképmásolatát. A bejegyzés szövege: „*Scilicet ingenius aliqua est concordia iunctis Et servat studij foedera quisque sui. Johannes Vitus Balsaratus*”

Régebben magángyűjteményben volt. Most Amerikában a National Library of Medicine, Bethesda/Maryland gyűjteményében, Ld. a köv. jegyzetel.

²⁰ Zsindely Endre: *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai. Studia et acta ecclesiastica*. II. Bp. 1967. 75–76.

²¹ *Aldrovandi* kéziratgyűjteményének katalógusa: Frati, L. *Catalogo dei manoscritti di Ulisse Aldrovandi*. Bologna, 1957. Művészettörténeti munkái: *Delle statue antiche che per tutta Roma in diversi luoghi e case si veggono*. Mauro, L.: *Antichità de la città di Roma*. Venezia, 1556. c. kötetben, amelyet többször is kiadtak, valamint *Avvertimenti al Card. Paleotti sopra alcuni capitoli della pittura a Barocchi*, P.: *Trattati d'arte del cinquecento fra manierismo e controriforma*. 2. Bari, 1961. c. kötetben.

Magyar tanítványával a közös tudományos érdeklődés mellett azonos hitelveik miatt is baráti kapcsolatba kerülhetett. Korábban eretnekség gyanúja miatt Rómában volt bebörtönözve. Csak hathatós pártfogói és kitűnő összeköttetései segítségével sikerült kiszabadulnia. *Balsaráti* az ő elnökletével összeült kollégium előtt vizgázott az orvostudományból 1558 augusztusban. Az egyetemi akták megőrizték az ünnepélyes vizsgálat menetét, kezdve a 15 arany kötelező befizetésétől — amelyet nyilván *Perényi* támogatásával tudott csak letenni — egészen a ceremónia befejezését jelentő orvosdoktori „insignia” átadásáig. Feljegyezték ez esetben azt is, hogy az elnökölő *Aldrovandi* összeszedve a szavazatokat (igenlő: fehérbab, nemleges: feketebab) a gyűjtőládában csupa fehérbabot talált.²² Bolognai éveit alatt az új alapítású Collegium Illiricum-Hungaricum tagjává is megválasztották. Majd az intézmény elnöke lett és ennek következtében kapcsolatba került a zágrábi püspökkel. Életrajza szerint gyógyította a püspököt. Ugyancsak e forrásból tudjuk, hogy egy fél éven keresztül mint orvos működött a pápai udvarban is. Ide nyilván *Aldrovandi* említett kapcsolatai segítettek be, de protestáns meggyőződése miatt neki is hamarosan távoznia kellett. Orvosi gyakorlatáról ezek az első adatok.

Hárminc éves volt már ekkor, tíz évet töltött távol hazájától. A legkitűnőbb egyetemeken megtanult mindent, amit akár mint a tudomány művelője, akár mint gyakorló orvos hasznosíthatott. Holbeinnek van egy sokszor reprodukált metszete, amely az orvostudomány reneszánsz elképzelés szerinti diadalát ábrázolja. A megismerésített orvostudomány elválaszthatatlan kísérőivel, az elméleti és gyakorlati tudással vonul diadalokcsiján. Kocsiját segítőtársai, a gyógyfüveket (melissa, mentha és arthemisia) megismerésítő állatok húzzák, letiporva ellenségeit: a pestist, a febrist és a hydropsist, a kor legyőzhetetlennek tartott betegségeit. Ismert vagy ismeretlen allegória, álomkép, de nyilván életcél volt minden pályája kezdetén álló orvosnak akkor is, hogy a hozzáférhető tudásával segítsen. Veszületett képessége, szerzett tudása: a korabeli ismeretanyag egésze, világot járt tapasztalata *Balsaráti Vitus János*nak bizonyára hasonló diadalutat csillogtatott meg akkor, amikor 1560-ban megkapta *Perényi Gábor* hazahívó üzenetét, Magyarország egyik leggazdagabb reneszánsz főúrának udvari orvosi állást kínáló meghívását.

PERÉNYI GÁBOR UDVARI ORVOSA 1560 – 1567

A Perényiek az ország különböző vidékein elhelyezkedő hatalmas birtokaik, valamint a család egyes tagjainak a közéletben betöltött magas méltóságai következtében, a 15–16. században Magyarország legtekintélyesebb főúri családainak egyike. *Perényi Péter* mint koronaőr Mohács után nagy politikai manőverezéssel, lévén személyéhez kötve a királykoronázás, birtokait még megnövelte. A török előnyomulás következtében a Dunántúlon is otthonos család teljesen az ország északi felébe szorult. Ahogyan nagy jövedelmet biztosító váraikat az új reneszánsz stílusnak megfelelően erősítették meg és alakították át, úgy találtak udvarukban pártfogókra az irodalom modern irányzatának, a nyomtatásra kerülő magyar nyelvű reformációs

²² Orvosdoktorrá avatásának aktáit közli Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai*. Bp. 1941. 98–100.

irodalomnak művelői. Nyalábvár, Füzér és Terebes, ahol egykor vár állott, most köhalom, de a romlandó papír márványnál maradandóbban megőrizte a magyar bibliafordítást, katekizmust olyan bőkezűen támogató család nevét. Nagystilű építkezés és irodalompartolás csak háttér a politikai koncepcióhoz, amely *Perényi Pétert* családja köréből kortársai fölé emelte. Ez okozta vesztét is. Ferdinánd király a honfitársai között szervezkedő riválist gyantította benne. A bécsújhelyi börtönbe került férfikora delén, negyvenévesen. Még ötven sem volt, amikor atyjafiai, a Batthyány és Thurzó családok kezességére a köszvénytől, csúztól elgyötörve kiszabadult ugyan, de rövidesen meg is halt. Derékba tört egy nagy tervekkel teli életmű és félbenmaradt fiának nevelése is. Az olasz építész, *Francesco di Vedano* hűségesen folytatta ugyan a család szolgálatában a munkát, csak a korábbi tervekhez képest bizonyára jóval kisebbszerűen. De az ugyancsak itáliai nevelők, az *Illicinus* testvérek, a fizetlenség miatt hamar odébb álltak. Közülük Petrus lett volna hivatva a humanista nevelést biztosítani az ifjú *Perényi Gábor* számára, bátyja pedig a katonai képzést. *Perényi Péter* halála után sérelmükkel, az elmaradt javadalmazással az egész országot telekürtöltték és biztosabb megélhetés után néztek. *Perényi Gábor* pedig maradt semidoctus, akit az udvari körök hívogattak is Bécsbe, nyilván inkább az egykor veszélyes apa fiának elpártolásától tartva, hogy ott csiszolódjék. Hatalmas vagyona és némi ingadozás után, Ferdinándhoz való hűsége vitte előre a közéleti pályán: a legnagyobb méltóságokat is elnyerte. A művészettörténeti kutatás máig nem tudja pontosan elhatárolni, hogy Sárospatak újjáépítésében meddig terjed az apa kezdeményezése és hol folytatta a munkát a fiú. Az ugyancsak élete delén meghalt *Perényi Gábor* felett ugyanaz a *Szikszai Fabricius* tartotta a gyászbeszédet, akit forrásként követünk *Balsarati* életét tárgyalva. De a két oráció között nagy különbség van. Földesurát a szokásos dicsőítő jelzőkkel látja el, de kézzel fogható adatot műveltségéről vagy irodalom- és művészetpártolásáról nemigen tud fölemlíteni. A 16. századból fennmaradt irodalmi emlékeink arról a negatívumról tanúskodnak, hogy nem akadt egyetlen magyar író se, aki valamit is élvezett volna *Perényi Gábor* hatalmas vagyonából. Könyvét neki senki nem dedikálta, peregrinus diák róla meg nem emlékezett. *Huszár Gál* a fáradhatatlan reformátor sem az ő oltalmába menekült, pedig tudjuk, hogy bebörtönzésekor eljárt érdekében. Az egyetlen *Balsarati Vitus János* az, akiről említettük, hogy *Melanchthon* közbenjárására anyagi támogatását élvezte külföldi tanulmányai során.

Sárospatak, Füzér és Terebes, majd 1564-től Diósgyőr voltak azok a várak, ahol általában tartózkodott. Itt élt környezetében *Balsarati* is. A magyar udvari orvos életéről, a várnép között elfoglalt helyéről általában nagyon keveset tudunk. Földesurától, az évi jövedelem mellett, Nagytoronján házat kapott szántófölddel, kaszálóval és ugyanott hét szőlőbirtokot.²³ Mindez együtt már valóságos kis vagyonnak számított. Anyagi gondjai nem lehettek. Perényi környezetében egészen más természetű bajokkal kellett megküzdenie. Különleges helyzetét az egyháztörténelemből jól ismert *Thuri Pál* ügyből ismerhetjük meg. *Perényi Gábor*, mint apja is, a protestantizmus mérsékelt, lutheri ágának volt híve. Már 1559/60-ban védelmébe vette a *Verancsics* püspöktől üldözöbe vett *Huszár Gál* prédikátort. Azon kevés nagybirtokos közé

²³ *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez.* 1904. 236–237.

tartozott, aki a lutheri elvek mellett meg is maradt. 1563-ban tudomására jutott, hogy a birtokain tevékenykedő egyes lelkészek a reformáció svájci ága felé hajolnak. Az ágostai hitvallás tételei helyett az újabb, Béza félért hirdetik, az ostya helyett az istentiszteleten közönséges kovászos kenyeret osztanak és a predestinációnak is egy újabb értelmezését adják híveik elé. Ezek a lelkészek az ő engedélye nélkül részt vettek többek között egy Tarcalon rendezett protestáns zsinaton és újításukat onnan hozták. Azon lutheri elv alapján, hogy a világi hatalom kötelessége a hit tisztaságának megőrzése, papjait Sátoraljaújhelyre rendelte és ott a legszigorúbb büntetésekkel megfenyegetve, elrendelte, hogy újításukat vonják vissza. Mivel ezek ezt megtenni vonakodtak, *Thuri Pál* sajozszeptéri lelkész vezetésével egy bizottságot küldött a wittenbergi és lipcei akadémiákra, hogy onnan hozzanak a vitatott kérdésekre választ. Visszatérve meghozták az elutasító véleményt, amelyet azután *Perényi* minden földesúri hatalma alá tartozó lelkészével aláíratott. Nem sokkal ezután híre jött, hogy *Thuri Pál* ennek ellenére kovászos kenyeret használ a szertartásnál. *Perényi* magához rendelte a sajozszeptéri bírót és a magisztrátust. Ezek *Thuri*-ra vallottak. A dühöngő főúr elhatározta, hogy példát statuál. Ez meg is történt volna, ha két szomszéd nagybirtokos, *Bebek György* és *Mágoocsy Gáspár* felesége közbe nem vetik magukat a szerencsétlen prédikátor hajszálon függő életéért. *Perényi* erre *Thuri* elé három lehetőséget tárt: visszatér az ostya használatához vagy ügyében az ő szabad királyi város lelkészeiből alakult bizottság ítélkezik, végül: ismét elmegy Wittenbergbe és maga próbálja a professzorokkal szemben nézeteit megvédeni. *Thuri* a hazai bíróságot választotta. *Perényi* az ülést 1564. augusztus 13-ra tűzte ki terebesi várába. Utóbb erre mégis Füzéren került sor, mert a várúr itt feküdt ágyhoz kötve, súlyos izületi betegségben. A vádat az államhatalom részéről *Paczóth János* sárosi alispán képviselte. Kezében volt a királyi rendelet az arianus ill. szakramentarius újítókkal szemben. A súlyos beteg főúr képviselője „*Doctor Johannes*” volt, aki csak *Balsarati* lehet. Most kellett megmutatnia, hogy a csúz gyógyítása mellett teológiai kérdésekben is járatos. Minket az egész hitvitából elsősorban az ő szereplése érdekel. A többnapos ülés jegyzőkönyve csak kivonatossan maradt fenn, a doktort csak néhány esetben említi. A bírakul kirendelt lelkészek vádjaira *Thuri* egy helyen a helvét akadémiák tekintélyére hivatkozott. *Balsarati* itt helyreigazította, hogy Svájcban csak Baselben van akadémia, az pedig a wittenbergivel egy nézetben van. A zürichi csak particularis iskola, annak tételeire tehát hivatkozni nem lehet. Máskor a wittenbergi teológusok véleményének lekicsinyléséért fedtte meg a vádlottat. *Thuri* nehezen engedett, pedig az élete forgott kockán. Jóindulatú bírái noszogatták esperesének, *Kopácsi Istvánnak* (ez volt *Balsarati* pártfogója) példájával, aki egyszer hasonló helyzetben már engedett az erőszaknak. Végre is aláírta a visszavonó nyilatkozatot. Kiszabadulva a várbörtönből, adott szava ellenére megszökött *Perényi* fönnhatósága alól. A jegyzőkönyv ránkmaradt megfogalmazása lutheránus eredetű, de még ebből is kikövetkeztethető a jelenlevők — bizonyára *Balsarati*é is — *Thuri Pál* iránti rokonszenve.²⁴ *Szikszai* szerint *Balsarati* sokat levelezett kortársaival. Hozzáírott levél egy maradt fenn, és azt éppen *Thuri Pál* írta neki a füzéri tárgyalás után négy évvel. A baráti hangú

²⁴ A vita jegyzőkönyvét közli Sculteti Severin: *Hypomnema sive admonitio*. Bártfa, 1599. fol. 26—27. A királyi rendelet a hitújítókkal szemben: *ItK* 19 (1909) 436.

levélből látszik, hogy jó kapcsolatban voltak. *Thuri* „vetus cliens”-nek írta alá magát.²⁵ Ez vonatkozhatik a fiatalabb wittenbergi coetus társra, a füzéri vita során tapasztalt jóindulatra és leginkább az azt követő további jó kapcsolatukra. Pedig a füzéri tanácskozás valóságos pánikot keltett *Perényi* környezetében. Még abban az évben elhagyta a veszélyes udvart sárospataki lelkésze, *Kopácsi István*, és az iskola tanára, *Szikszai Fabricius Balázs*. Ez utóbbi *Balsaráti* életrajzában a főúr és udvari orvosa kapcsolatát tárgyalva megemlíti, hogy *Balsaráti* több ízben közbenjárt *Perényinél* a bajbajutottak érdekében, és sikerült is így ura szándékát a halálos ítéletet illetően megváltoztatni.²⁶ Ez utóbbi célzás bizonyára a híres *Thuri Pál* ügyre vonatkozik.

1564-re teszi az életrajz latinnyelvű orvosi munkáját a pestisről. *Szikszai* szerint az ez évben dúló pestisjárvány adta az okot a könyv megírására. Csakhogy tudomásunk szerint Magyarországon a járvány 1563-ban pusztított. Ettől ugyan írhatott volna kézikönyvet 1564-ben is, hiszen ez a kérdés mindig aktuális volt, és egy udvari orvostól elvárták, hogy biztos receptje legyen a betegség megelőzésére és gyógyítására. Mégis szakvéleményét, úgy hisszük, más miatt kellett éppen 1564-ben írásban is leszögeznie. A pestist, ezt az egész országrészeket vagy földrészt is elnéptelenítő járványos betegséget hiába próbálta az orvostudomány a középkor óta akárcsak valamelyest is megfékezni. Okát keresték a föld ártó kigőzölgéseiben, a szennyezett vizekben, a megromlott levegőben, de valamennyi jelenségében együtt Istennek az emberek miatt kiáradó haragjának tekintették. Fertőző voltát hamar felismerték és keresték a menekülés lehetőségét. A középkori polgári társadalom megalkotta a maga védelmi rendszabályait. Járvány idején elrendelték a különösen ellenőrzött köztisztaságot, a szellőztetést és füstölést, fertőtlenítésül pedig az ecetes permetezést és öblítést. Megtiltották a csoportosulásokat, idegeneket a városba nem eresztettek. Aki tehette, az már ugyanis a járvány hírére biztonságosabbnak látszó vidékre költözött. „*Cito, longe, tarde*” gyorsan, minél messzebbre és minél később vissza – így hangzott a jó tanács pestis esetén évszázadokon át. Aki megkapta a betegséget, az az orvosok segítségére szorult. Az orvosságok között volt külön a gazdagok számára csupa külföldi alapanyagból kevert gyógyszer és persze egyszerűbb hazai gyógyfű készítmények. Az alapanyagok kortól és országtól függetlenül általában azonosak, azonos lévén az egyetemi tananyag: dióburok, mirha, fenyőmag, bors, ecet, üröm, ehhez járulhat azután porrá tört igazgyöngy, bezoár (vigyázat hamisítják!) és aranykészítmények vagy a drága amulettek. A századok folyamán könyvtáryira duzzadt pestisirodalom, minthogy a kérdésben minden szakíró orvos nyilatkozott, a spekulatív és tapasztalati elemeket variálja. A protestantizmus térhódításával az értekezéseket egy új, morális nézőpont gazdagítja. A lutheri reformációtól elhajló szélsőséges irányzatok, valószínűleg az anabaptisták körében merült fel először az a nézet, hogy mivel a pestis Isten büntető keze az emberiségen, azért nem szabad, de nem is lehet előle elmenekülni vagy akár csak orvosi segítséggel is élni. *Luther* és az ugyan-csak konzervatív *Johann Brenz* azonnal elutasították ugyan ezt a tételt, mégis sokszor megvitatásra került még a következő században is. A 16. század közepétől minden

²⁵ *Thuri Pál* *Balsarátinak* 1568. júl. 22. Debrecenből *TT* 1881 492–493.

²⁶ „*Iam cum gratia, favore et autoritate polleret apud principem suum, plurimis reis deprecatione et intercessione sua profuit, illis veniam delictorum etiam graviorum impetravit, et plerosque a certo capitibus discrimine liberavit.*” *Szikszai E.*

pestissel foglalkozó munka állást foglal ebben a kérdésben is. A balszárnyon helyezkednek el a kissé sajtóosan „sztoikusoknak” bélyegzett teológusok, akik tagadják az elrendelt vég elől való menekülés, vagy a gyógyítás lehetőségét. Lutherék polgári reformációja fenntartja ugyan, hogy a pestis „purgatio” bűncinkért, de ezt a rajongónak nevezett nézetet elveti azzal az indoklással, hogy akkor a természeti csapásokat, sőt a törököt is ölbe tett kezekkel várhatnók. Luther elve az, hogy mehet, aki fél, de akit a szeretet törvénye köt, felebarátaitól a segítséget meg nem tagadhatja. A városi magisztrátusnak és a betegeket ellátóknak tehát helyükön kell maradniuk. Vannak azután racionális orvosok, akik elkülönítik a teológiai okoskodást a gyakorlati orvostudománytól. Megadva az előbbinek a köteles tiszteletet, az orvos feladatául egyedül a betegség gyógyítását jelölik meg. J. Stubing bécsi orvos Erdélyben írt pestiskönyvében (1562) találjuk ez utóbbi nézet leghatározottabb megfogalmazását. Szerinte csúf dolog, ha nem ismerve egy betegség okát, azt Isten büntetésének mondják. Az orvos mint az emberi test szakértője érzékelhető dolgokkal foglalkozik, az okokat, a folyamatot és a véget se utalhatja tehát az eszme világába.²⁷

A magyar reformáció történetében is felmerült ez a kérdés. A hazai protestantizmus svájci tájékozódású képviselői 1562-ben szögezték le hitelveiket. A debrecen-egervölgyi hitvallásnak nevezett irat állást foglalt abban a kérdésben is, hogy vajon el lehet-e kerülni a dögvéset. Tételük a következő: „*Gyakran el lehet kerülni a levegő dögvészes fertőzését egyesek tudásával. De amikor a pestis közönséges ostor és kiszabott halál a nép vétkeinek büntetésére, akkor elkerülni, és előle elmenekülni nem lehet, ahogy meg van írva a prófétáknál... Ám a pestisben is megmaradnak azok, akiknek ideje még nincs kiszabva. De akiknek itt az ideje azoknak lehetetlen gyógyszerrel elkerülni a halált, a pestist.*” A hazai konzervatívabb lutheránus álláspont képviselői a debreceni hitvallás több pontjával nem értettek egyet. Ahogyan az Thuri Pál esetében is történt, most is véleményt kértek a wittenbergi és más külföldi akadémiák teológusaitól. A válasz nem késett, a magyar hitvallás több pontjával nem értettek egyet. Méliusz mint debreceni lelkész 1564. novemberben védekező iratot adott ki azon vádak ellen, amelyekkel őket a külföldi akadémiák és egyes „főurak” előtt illették. A vádpontok között a 26. volt a pestis kérdése. Méliusz fenntartotta a hitvallásban megfogalmazott korábbi álláspontját. Szerinte Isten mindenhatóságát vonná kétségbe, sőt változóknak, előre nem gondoskodónak tartaná az, aki azt hiszi, hogy el lehet menekülni a halál órája, a pestis elől gyógyszerekkel. Azért van ez így, mert a pestis oka nem a megromlott levegő, hanem a bűn, melynek büntetésére Isten csak mint eszközt használja fel a ragályt.²⁸

²⁷ A középkornak a pestisről való minden tudománya megtalálható Philippus Beroaldus: *Opusculum de terraemotu et pestilentia*. Bononiae, 1505. c. művében. A szélsőséges irányzat, és ezzel szemben Lutherék ellenvetése: Fuchs, L.: *De curandi ratione libri 8*. Lugduni, 1548. 592–614. Luther állásfoglalása a pestis kérdésében: *LW* 47. 134–138. Melancthon a „stoica secta”-ról *CR* XIII. 657. A racionális vélemény Stubing, J.: *De pestilentia libri 3*. Bécs, 1561. A₃. A „rajongó” álláspontot képviselte A. Osiander: *Wie und wohin ein Christ die grausamen Plag der Pestilenz fliehen soll*. Nürnberg, 1533. Talán ez a mű volt a vita elindítója.

²⁸ A debrecen-egervölgyi hitvallás: *Confessio catholica*. Debrecen, 1562. a tárgyalt kérdésről a G₁ levélen. Méliusz védekező irata *Apologia et abstersio ecclesiae Debrecinensis a calumniis quibus temere apud academias et principes accusatur*. Debrecen, 1564.

Sejtésünk szerint e vita során kellett *Balsarátin*ak előállnia saját véleményével. *Perényi* nem tűrhette, hogy jól képzett udvari orvosa, aki egyúttal teológus is volt, hallgasson az Európa szerte vitatott kérdésben. Műve nem maradt fenn, valószínűleg kéziratban terjedt. *Szikszai Fabricius* közölt adatai alapján következtethetünk tartalmára. *Perényi Gábornak* ajánlotta a latinnyelvű munkát. Tehát nem egy egyszerű, gyors segítséget nyújtó receptgyűjtemény volt, amelyet udvarházaink jobbjára csak magyarul tudó háziasszonyai forgathattak volna. Különben is a pestis kézikönyveknek megvolt a maguk kialakult felépítése. Először a betegség okait tárgyalták, majd a megelőzést és az arra szolgáló recepteket ajánlották, ezt követte magának a betegségnek leírása és a gyógyszerek felsorolása. *Balsarátin* először a megelőzéssel foglalkozott („*de pestiferi coeli intemperie morbida praecavenda*”), az ajánlatos étrenddel („*de . . . exquisita ratione dietae salubris instituenda*”). *Méliusz*szal szemben azt vallotta, hogy a betegséget a fertőzött levegő terjeszti és ennek megfelelő gyógyszereket javasolt („*praesentissimisque medicamentis ad curanda corpora per venenati aeris noxam infecta adhibendis*”). Bizonyításul felsorakoztatta az orvostudomány klasszikus tekintélyeit („*complexus omnia medicorum classicorum placita, quae in illius argumenti compendiosam tractationem poterant incussere*”). Munkája közkézen forgott, írja róla *Szikszai*, ami természetes is, lévén ideológiai és praktikus szempontból is aktuális. Nem kétséges, hogy álláspontja a *Méliusz*éktól vitatott kérdésben a teológiai és gyakorló orvosi álláspont összebékítése volt, a wittenbergi tanítás szakszerű megfogalmazása. Sajnálhatjuk, hogy ez a tudományos igényű munkája nem maradt ránk, mert bizonyára több népszerű könyv forrásává vált. *Bánfihunyadi Mogyoró Benedek* református lelkész „Az mirigh halálrol valo rövid kerestieni ertelem” (1577 ?) c. művében, amely csak töredékesen maradt fenn, ugyancsak szembeszáll az „újkeresztények” (anabaptisták) fatalizmusával.²⁹ *Balsarátin* barátja, *Károlyi Péter* pedig hosszasan tárgyalva az orvosságok kérdését teológiai művében, igenlő válaszát azokkal a bibliai helyekkel igazolja, amelyeket már a wittenbergi egyetem orvosi karát ismertetve tárgyaltunk.³⁰ Végletes nézeténél *Méliusz* se maradt meg, mert éppen ő adta a nép kezébe az első magyarnyelvű gyógyfűves könyvet.

Századok távlatából visszatekintve, ma már látjuk a hadállásokat. A teológiai megfogalmazást a legvilágosabban *Komáromi Csipkés Györgynél* olvashatjuk, egy századdal később ugyan, de tárgyalt korunkban is érvényesen: „*Mert arról, hogy az Pestis előtt el fusson ember, az Szent írásban, az mi hitünknek és életünknek egyetlen egy mérték sinorjában, sem regula, sem pelda, sem parancsolat sohol sincsen*”.³¹ A kérdés gyakorlati oldalát tekintve pedig *Pápai Páriz Ferenc* mondta ki az igazságot: „*Szabad-é a pestistől futni? Nem felelhetni egyebet, hanem németnek szabad, de nem magyarnak: mert amannak mind ezekben is szép rend tartása és szokott uzussa vagon*”.³² Hová is futhatott volna *Méliusz* kerítetlen városából az a nép, amely a török torkában amúgyis megszokta már az állandó életveszélyt.

²⁹ *ItK* 28 (1918) 193–195.

³⁰ *Károlyi Péter: Az halalrol, fel tamadasrol, es az örök eletről haznos es szükséges köníveczke.* Debrecen, 1575. N₃

³¹ *Komáromi Csipkés György: Pestis pestise.* Debrecen, 1664. 86–87.

³² *Pápai Páriz Ferenc: Pax corporis.* Kolozsvár. 1690. 296–320.

Az udvari orvosnak ebben az évben (1564) állandóan készenlétben kellett lennie. Már láttuk, hogy *Perényi Gábor* betegsége miatt a hitvita színhelyét is áttették Terebesről a füzéri várba. A 30 éves főúr olyan beteg volt, hogy még abban a hónapban megírta végrendeletét is.³³ A gyötörő ízületi fájdalmak nyilván fokozták ingerlékenységét és azokat a nem kedvező tulajdonságait, amelyekkel környezetének minden napjait terhelte. Ha összegyűjtjük a különböző korabeli forrásokat, nagyon kedvezőtlen képet kapunk róla. Az egykorú hagyomány úgy tartotta, hogy bátyját, akit apja túszként hagyott a töröknél, mikor az kiszabadult, a Bodrogbá fojtatta; más változat szerint megmérgeztette, hogy az örökségen ne kelljen osztozniok.³⁴ Anyjával is kegyetlen volt. „*Prini Gábriel sokat rötteget az miat, hogy edes annya el futot tüle. Kinec minden ioszaga masra szalla*” — írja róla *Bornemisza Péter*.³⁵ A legtöbb rosszat róla *Forgách Ferenc* jegyezte fel *Históriájában*. Tőle tudjuk, hogy esztelen féltékenységgel gyötörte feleségét. Nem vitte soha vendégségbe, hogy idegen a közelébe ne férközhessen, sőt saját asztalához se engedte, ha más is volt jelen. Férfival nem beszélhetett, férfi szeme elé nem kerülhetett. Nem engedte, hogy az ablakon kitekintsen, ha eltávozott otthonából, az ablaktáblákat bepecsételtette. Amikor egyszer betegen feküdt és felesége körülötte sürgölődött, az udvarból egy nemes ifjú véletlenül az úrnő ruhájához ért. *Perényit* úgy előntötte az indulat, hogy parancsot adott az ifjú elevenen való befalzására. Ebben ugyan az udvarnép valahogyan megakadályozta, de végül mégis megmérgeztette. A rémtörténetek egyikébe *Forgách*, nyilván ahogy ő is hallotta, *Balsarátit* is belekeverte. *Perényi* síron túl is terjedő féltékenységekben arra akarta feleségét rávenni, hogy az az ő halála után se menjen máshoz feleségül. Amire az asszony azt válaszolta, hogy ő inkább azon imádkozik, hogy férje őt túlélje, egyébként a jövőre nézve nem tehet semmi ígéretet. A dühöngő *Perényi* erre kivont karddal kényszerítette udvari orvosát, *Balsarátit*, hogy keverjen mérget az asszonynak. Az életét féltő orvos engedelmeskedett, és nem sokkal férje halála után a méreg elsorvasztotta a fiatalasszonyt.³⁶

Elfogadhatjuk-e hiteles közlésnek *Forgách* rémhistóriáját? Korának történetét akarta megírni, nincs okunk arra, hogy tudatos hamisítással vádoljuk. Az viszont más közléseiből is kiderül, hogy forrásfelhasználására jellemző a kritikátlanság. Rostálás és szelídítés nélkül közölt mindent, amit hallott, ha az tendenciozitásának megfelelt. Legkevésbé se törekedett megvalósítani a „sine ira et studio” elvét. Ebben az esetben az Erdélyből Ferdinándhoz pártolt *Perényi* (*Forgách* fordított irányba tette ugyanezt!) portréja lett még sötétebb. Az udvari orvos nála csak mellékszereplő, szerepeltetése csak hitelesíti a történetet. *Perényiről* a kortársak tanúsága alapján akár ennyire elvakult indulatkitörést is elhihetünk. *Ország Ilona* ugyan két évvel túlélte férjét, de nem lévén gyermekük, halálával óriási vagyon szállt a királyra. Életének utolsó két éve fáradtságos küzdelem volt az üres királyi kincstárral, amely leste-várta a halálát. A bécsi egyetem jogász professzora és egy pénzügyi bizottság

³³ Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás*. 3. Bp. 1879. 97–102.

³⁴ Bethlen Farkas: *Historia*. Keresd, 1684–1690. 142.

³⁵ Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetek*. Kiadta Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 176.

³⁶ Id. a 9. jegyzetet. A téma drámaíróinkat is megihlette a romantika korában. Garay János *Ország Ilona* címmel írt szomorújátékot (1837). Vitus ebben aljas csábító, aki a maga számára akarja megszerezni a fiatalasszonyt. Kölcsey drámájának: *Perényiek* (1826) csak az első felvonása maradt fenn. Tárgya a két testvér konfliktusa.

csűrte-csavarta a végrendeletet meg az adományleveleket, hogy az özvegyet birtokából kiszorítsák. A Perényi vagyon sorsa ezekben az években Magyarországon és Bécsben is szóbeszéd tárgya volt, amihez mindenki tódított valamit.

További kiegészítést nyújt az ügyhöz *Nicolaus Pistolotius* divatos bécsi orvos levele. *Perényiné* tisztartójához, *Melith Ferenchez* írta 1568-ban. A levélből kiderül, hogy az akkor már beteg *Ország Ilona* fölött konzílium lehetett, és *Pistolotius* jóváhagyta *Vitus* doktor addigi gyógykezelését. Csakhogy útban hazafelé Kassán látott egy receptet a magyar doktor kezétől. A legnagyobb baj származott volna belőle, ha — akinek írta — azzal él. Ezek után szükségesnek látja az úrnőt figyelmeztetni — távol álljon tőle kollégájának ócsárlása, ez nem természete —, hogy vigyázzon.³⁷ Tanulságos adalék ez a levél. A bécsi kolléga először a beteg és a betegség helyszíni ismeretében nyilatkozott és jóvá hagyta *Balsaráti* addigi gyógykezelését. Később Kassán megállapodva, ahol véletlenül épp a kincstári szakértők tanácskoztak a *Perényi* vagyon megszerzésén, ő is gondolt egyet. Szükségesnek látta, hogy az özvegy szűkebb környezetében bizalmatlanságot támasszon. Ez a levél kétségtelen bizonyíték arra, hogy akadtak Bécsben olyanok, akik *Balsaráti* „veszélyes” tudományáról suttoztak. A politikai taktika mellett, az ilyen híresztelés mögött szakmai irigység is állhatott, amely a bécsi orvosok körében hírhedt volt. A már wittenbergi tanulmányaival kapcsolatban említett *J. Crato* császári orvos éppen ezért hagyta el Bécsét. *P. A. Matthioli* tragédiával végződő hajszája kollégája ellen, a szakirodalomból ismeretes.³⁸ *Szikszai* is beszél az életrajzban az irigyek ármánykodásáról, amelyek *Balsarátinak* egy időben sok kellemetlenséget okoztak. A csak általános megfogalmazás mögött a fönti, vagy ehhez hasonló eset állhatott.³⁹

PATRÓNUS NÉLKÜL. 1567 – 1570

1567. június 28-án meghalt *Perényi Gábor* és ezzel *Balsaráti* patrónus nélkül maradt. Már az előző fejezetben láttuk, hogy miféle kellemetlenségek háramlottak az új helyzetben az udvari orvosra. *Perényi* halála véletlenül egybeesett olyan politikai változásokkal, amelyek éppen azt az országrészt érintették, ahol *Balsaráti* működött.

³⁷ N. Pistolotius Melith Ferencknek. Bécs. 1568. szept. 7. „*Ego et Dominae gratiosae et Vrae Dom. consulueram ut uterentur opera Domini Doctoris Vittj, sed quum Cassoviam venissem incidi in scripturam quandam suam quae descriptum erat Medicamentum pro quodam Dno Michaele Szereny qui alias fuit servitor Mag. dom. Gabrielis qui in hospitio decumbebat, et deum testor quod summa pernicies ipsius fuisset si illud medicamentum accepisset, et quia res istae sunt magni momenti, vitamque diuturnam opto Magnificae dominae admonendam etiam ego Dom. Vram pro mea fidelitate putavj, non profecto studio maledicendi, quod a mea natura est aliena, sed ne Magnifica domina periculum aliquid incusseret. . .*” OL. P 707. Zichy család lt. Missiles. Az itt említett (*Kis*)serjényi Mihály akit *Balsaráti* gyógykezelt, amint a levélből is kiténik *Perényi Gábor* servitora volt. Apja, bátyja a királyi udvarban [!] voltak tisztviselők. Ő mint végvári vitéz török fogásba esett, és valószínűleg *Perényi* támogatásával tudta csak magát kiváltani. Így került azután függő viszonyba *Perényivel*.

³⁸ Meyer, E. H. F.: *Geschichte der Botanik*. 4. Nachdr. Amsterdam, 1965. 375–378.

³⁹ „*Virtus tamen eximia sicut invidiae improbis stimulis hostiliter impeti semper consuevit; sic praestantissimum etiam virum istum indignissime insectari ausa fuit immerentem; virulentisque morsibus falsissimarum criminationum lacerare nomen clarissimum nefario ausu conata est, atque deformare dignitatem impudentissime.*” *Szikszai* E.₃

1562 és 1567 között Erdély és a királyi Magyarország közötti határok többször megváltoztak. A felvidéki várháborúk során először János Zsigmond nyomult Kassáig, majd német katonai segítséggel az ellentámadás Munkácsig hatolt előre. A királyi Magyarország jelentősen megnövelte területét, elfoglaltak néhány fontos végvárat (Tokaj, Szatmár, Erdőd) és a bányavidéket is hatalmukba kerítették. A kincstár ezzel új jövedelmi forrásokhoz jutott, de az új, megnövekedett feladatokat a távoli Pozsonyban székelő magyar kamara csak nehezen tudta ellátni. Ezért a Kassától keletre eső terület igazgatására megszervezték az ún. Szepesi Kamarát. Ez az intézmény elsősorban a királyi jövedelmeket kezelte, de politikai hatalmat is jelentett a hozzá tartozó területen. Hatásköre soha nem tisztázottan és pontosan el nem határolva kapcsolódott a felvidéken állomásozó német katonaság parancsnokának jogos vagy jogtalan hatalmaskodásával. A Szepesi Kamara elnöke *Bornemisza Gergely*, ekkor többek között már szepesi prépost és csanádi püspök volt. A protestantizmusnak lutheri ágát nem üldözte, sőt türte, mert szövetségest talált bennük a kálvinizmusnak nevezett radikálisabb irányzat terjedésének elhatárolására. A helyi intézkedések végrehajtói a kamarai tanácsosok voltak. Közöttük az első *Paczóth János*, akit a füzéri hitvitából ismerünk. Ez az újonnan szervezett intézmény közvetítő volt a bécsi udvar felé. Minden ügyet véleményezve kellett továbbítaniuk, ezért akinek hatalmasabb pártfogó nem jutott, igyekezett velük jó barátságban lenni. Az eddig távol székelő központi hatalom keze ezután apró-cseprő ügyekben is elért ebbe az országrészbe.

Az utódok nélkül meghalt *Perényi* birtokai nagyrészt a koronára szállván, *Balsaráti*-nak ebben az új helyzetben kellett valahogy a helyét megtalálnia. Az életrajz szerint ekkor már ismert orvos volt, akit sokfelé hívtak. Ez az életmód az ország akkori útviszonyai miatt sok testi törődéssel és fáradtsággal járt. Mégis inkább a szabad magángyakorlatot választotta és nem keresett vagy nem talált újabb patrónust.

1568 nyarán jegyezték fel azt az úgy látszik nagy föltűnést keltő beavatkozását, amellyel egy csillapíthatatlannak tűnő vérzést sikerült megállítania. Egy köz-tiszteletben álló eperjesi polgár száján dőlt a vér, és ezt a méltán halálosnak tűnő betegséget sikerült orvosolnia. A feljegyző sajnos a gyógymódról nem őrzött meg semmit.⁴⁰

Szikszai ezekre az évekre teszi magyarnyelvű orvosi könyvének megírását, amikor patrónus nélkül lévén, erre is jutott ideje.⁴¹ A hangsúlyos fogalmazást megértették

⁴⁰ 1568. júl. 25. „*Dominus Urbanus Noctua Senator Epperien. primarius . . . absente coniuge, in laethalem aegritudinem incidit, cui per os incredibili copia sanguinis effluxit. Qui Dei beneficio per D. Joannem Vitum sedatus est.*” Kokavinus id. Diariuma. Báthori Kristóf halálát is egy ilyen vérzés okozta: „*Báthori Christoph maximo ac fatali sanguinis fluxu laboravit, kiben meg is holt, mert Blandrata sistálta az vérnek folyását, nem engedte, hogy az nyavalyának materiája kimenjen az fluxus által, félvén attól, hogy kimegyen az calor vitalis.*” Szamosközy István történeti maradványai. 4. Bp. 1880. 14.

⁴¹ „*... in ista orbitate patrociniij sui, vitaeque privatae secessu paulo quietiore plusculum otij nactus, quatuor libros de re medica in usum chirurgorum lingua vernacula conscripsit, ad rectiorem et exquisitiorem curandarum morborum praxin illos informare conatus. Qui ipsi libri convenientissima methodo ad commoditatem empiricorum medicorum singulare compositi si aliquando prodibunt, praepostera ista et temeraria, ne dicam insana medicationis ineruditae ratione emendata atque explosa, dici non potest quantum utilitatis ad patriam nostram universam sit inde redundaturum.*” Szikszai E₄. A „*si aliquando*

azok, akik ismerték az udvari orvos sajátos helyzetét. Négy könyvből álló magyar nyelvű munkája az orvostudományból csak azokat a gyakorlati kérdéseket tartalmazta, amelyekre a chirurgusoknak, azaz a borbély-sebészeknek szükségük lehetett. Járvá-kelve az országban, betegeit ellátva, nyilván csak azt tartotta meg a szakirodalomból, amit saját tapasztalata alapján, a hazai viszonyok között szükségesnek tartott. A chirurgiák bevezető része általában az anatomia volt. Ebből valamennyit meg kellett tartania, mert csak erre építhette további anyagát. A csontok helyre- rakása, lőtt és egyéb sebek ellátása, görcsös fájások szüntetése, széklet-vizelet ren- dezése, epe-vesekövek kezelése, a kenőcsök készítése stb. a sebész feladata volt. A belbetegségeknél az érvágás, köpölyözés, a mérgezések felismerése tartozott még ismeretanyagukba és természetesen egyszerűbb gyógyszerek javallata. *Balsarati* műve *Szikszai* szerint nagyon népszerű volt. Bizonyára csak kéziratos úton terjedt másolatról másolatra. Ma már semmit nem ismerünk belőle. Ha majd egyszer a magyar orvostörténeti kutatás összehasonlítja a 16–17. század fordulójáról fenn- maradt több kéziratos receptgyűjteményt, talán egy közös forrásra bukkan. Ezek a kézikönyvecskék nagyon hasonló gyógyszerkészítményeket tartalmaznak. Meglepoően elkülönülnek a következő század hasonló műveitől abban, hogy nem tartalmaznak semmiféle, a józan észről és mai ízlésünktől távol álló alapanyagokat. Ezt a céhek felügyelete is magyarázná, ha ugyanez nem volna érvényes a következő századra is. Talán feltételezhetjük, hogy orvos-szakíró művének másolatai terjedtek el széles körben a 16. század végén.¹²

Balsarati orvosi működése mellett ezekben az években közeleti szerepléséről is tudunk. 1568. januárban egy a füzéri tárgyalásnál jóval nagyobb szabású hitvitára került sor Kassán. A hit tisztaságát védő államhatalom képviselője ezúttal Svendi Lázár volt, a német főkapitány. Ő hívta egybe a felvidéki lutheránus lelkészeket és tiszavidek protestáns papjait, hogy számonkérjék *Egri Lukács* tanait elhajtó nézeteit. Az egyháztörténetben jól ismert hitvita eredménye egy *Egri Lukács* tanait elítélő nyilatkozat volt, amelyet a vezető kassai lelkész után mindjárt *Balsarati* írt alá.¹³ Általában meglévő és a vita során talán még megnövelt tekintélye biztosíthatta számára ezt a helyet.

Az új kamarával való jó kapcsolatát mutatja a sárospataki *Sztárai* ügy is. A dél-vidék híres reformátora, *Sztárai Mihály* még *Perényi* idejében került Patakra lelkész- nek. De a földesúr halála után nem tudott az új helyzetbe beilleszkedni. Gazdasági természetű ellentétei voltak a főkapitánnyal, és ezért jobbnak látta csendben és gyorsan távozni. A megszeppent pataki mágisztrátus „doktor uramat” menesztette Kassára, hogy az ügyet kimagyarázza, ártatlanságukat tanúsítsa.¹⁴

prodibunt” kifejezésből látszik, hogy 1575-ig a mű nem jelent meg nyomtatásban. *Szikszai* e mondatát nyilván a sírnál álló *Dobó* családnak szánta, hogy mint Patak új urai pártfogolják a könyv megjelenését.

¹² Néhány ilyen kéziratos receptgyűjtemény a 16–17. század fordulójáról: MTA Könyvtára. Kézirattár. K 95 és K 96. OSzK Kézirattár. Oct. Hung. 500.

¹³ Lampe, Fr. A.: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 214.

¹⁴ „hiszem, hogy doctor uramtul kegyelmetek nyilván megh ertette mynemu ok nélkül *Ztaray Myhali* az plebanos innet el ment... Igaz eleget marasztam, hogy el ne menne Doctor uram altal.” OL. E. Szepesi Kamara. Repraesentationes. 1567. nov. 7.

Ezek után érthető, hogy a kamara a főkapitányokkal teljes egyetértésben fordult a királyhoz *Balsaráti* nagytornyai birtokának adómentessége ügyében. A *Perényi*ől kapott ingatlanjóság sorsa ugyanis a patrónus halálával bizonytalanná vált. A *Kopácsi* család és *Szikszai Fabricius Balázs* hasonló kérelmeit is pártolólág terjesztették fel Bécsbe. *Balsaráti* adómentességének királyi jóváhagyása négy nappal *Országh Ilona* halála után, 1569. május 6-án történt.⁴⁵ Ez csak úgy lehetséges, hogy a felterjesztést gondos előrelátással még a nagybeteg úrnő életében Bécsbe küldték.

Balsaráti népszerű orvos volt és amint láthattuk a világi hatalom támogatását is élvezte. Családját (1560-tól nő, több gyermek apja) kis birtoka jövedelméből gond nélkül eltartotta. És mégis ez a független magányakorlattal eltöltött néhány esztendő csak átmenet volt életében. Igaz, Magyarországon e korból egyetlen orvost se ismerünk, aki ha csak ilyen rövid ideig is, de megpróbálkozott volna ezzel az életformával. Csak két évvel korábban, 1567-ben *Purkircher György*öt (a bevezetőben már volt róla szó) a pozsonyi kamara szerette volna hivatali orvosául kinevezetni. Egészen új, bizonyos mértékben függetlenített értelmiségi pálya nyílt volna itt, ha a tervük megvalósul. A kérést a király a kincstár nehéz helyzetére hivatkozva elutasította.⁴⁶ Ha így volt ez az ország nyugati felében, akkor a Tisza-vidék kevésbé polgárosult viszonyai még annyira se nyújthattak lehetőséget arra, hogy valaki a társadalmi kötöttségekből kiszakadva, egészen független úton járjon.

A LELKÉSZ-ORVOS. 1571 – 1575.

1571-ben *Balsaráti* a Sárospatakhöz közel fekvő Olaszliszka lelkésze lett. Az életéről nagyon töredékesen fennmaradt adatokból is láthattuk, hogy benne a teológus és orvos, a wittenbergi indításnak megfelelően mindenkor harmonikus egységben volt. Kora a zsinatok, egymást érő hitviták ideje volt, amikor a magyar társadalom szellemi tevékenységének legjelentősebb részét ezek kötötték le. Akit mindennapos létszükségletén túl is izgatott valami, az teológiai kérdésekben foglalt állást. Többet jelentett ez akkor mint világnézetet, szüntelen szellemi és érzelmi aktivitást. Hogy *Balsaráti* milyen tevékeny résztvevője volt e szellemi közéletnek, azt a füzéri vita és az

⁴⁵ 1569. máj. 6. Miksa a Szepesi Kamarának. „*Quandoquidem nobis honorabilis doctus et fidelis nobis dilectus Johannes Vitus Balsaratius medicinae doctor cum per capitaneos nostros Lazarum de Schwendi et Joannem Rueberum, tum etiam per vestras literas plurimum commendatus sit... dictus Balsaratius domum quandam in pago Nagh Toronia habitam cum paucis quibusdam terris arabilibus et fenetis, item vineas numero 7 ex donatione quondam Gabrielis Pereny possederit...*”... élete végéig használhatja, és mentesíti minden teher alól. Közölte Hídegpataky Antal ld. 23. jegyzet. *Perényi* halála után az óbudai apácák megpróbálták visszaszerezni ezt a hajdani birtokukat. De a királyi információ-kérő leiratra a Szepesi Kamara az ügyet félretenni javasolta. OL. E. Exp. Cam. Elenchus 1568/11 félév. Erre terjeszthették fel *Balsaráti* kellőképpen megtámogatott kérvényét a királyhoz. Itt említjük meg, hogy *Szikszai* szerint Miksa király *Balsaráti*-nak nemességet adományozott volna („*nobilitatis arma et insignia decora ultro ipsi obtulit*”). Más forrás e közlést nem támogatja, és főleg az előzőekben idézett királyi leirat is csak „*fidelis nobis dilectus*”-nak titulálja. *Várday Miklós*hoz intézett levelének zárópecsétjén (gyűrűpecsét) egy álló szárnyas oroszlán látható.

⁴⁶ Kneifel i. m. 54–55.

Egri Lukács-ügy tanúsítja. Papi működésének első állomása, Olaszliszka gazdag mezőváros a középkor óta. Az 1567-es országgyűlés döntése ismét a szepesi káptalannak juttatta. Földesura a toleráns *Bornemisza Gergely* prépost, kamarai elnök *Balsarati* odakerülését bizonyára pártfogolta. Hajdani tanárának és atyai pártfogójának, *Kopácsi István*nak veje, *Czeplédi Ferenc* volt lelkész elődje. A megüresedett helyre az atyafiúi ajánlás segíthette be. Hátralevő éveinek ez a több irányból jövő jóindulat biztosította a megelőzőknél jóval nyugodtabb munkálkodás lehetőségét.

Szikszai feljegyezte, hogy hivatalba lépésekor írásba foglalta hitvallását, bebizonyítandó, hogy mindenféle újítás távol áll tőle.⁴⁷ Debrecen felől a szakramentarizmus és még inkább Erdélyből az unitarizmus terjedésétől félt a felső országrészben a lutheranizmussal már kiegyezett, csak formálisan, vagy már úgyse katolikus államhatalom. *Szikszai* szövegéből nem derül ki, hogy esperese vagy a világi hatóság kívánta-e tőle az írásbeli nyilatkozatot. Valószínűleg mindkettő. Éppen az 1571-es évből kelt királyi utasítás elrendeli, hogy a kamara tisztviselői védelmezzék az igaz hitet az országban kóborló eretnek tanítókkal szemben.⁴⁸

Egy évi liszikai lelkészkedés után, 1572. januártól a sárospataki magisztrátus hívta meg papjául. A város *Perényi* halála után a királyra szállt, a vár gazdálkodását a kamara fölügyelte. Lelkészelődje itt is valószínűleg a közben esperessé lett *Czeplédi Ferenc* volt. Az állami támogatást folyamatosan élvezte. A kamarai tisztviselők „Doktor uram az pataki plebanos” kedvéért még a nagytoronyai bordézmálás régi, megszokott rendjén is változtattak — amint erről a *Perényi* örökösök ingerülten panaszkodtak.⁴⁹

Szikszai Fabricius emlékezésének hangja ezeknek az éveknek ismertetésénél válik a legmelegebbé. Tanítványok, volt betegek, hívei állták körül orvos-papjuk koporsóját. Népszerűsége igen nagy lehetett, ő maga is megtalálta azt az életformát, amely egyéniségének a legjobban megfelelt. Szegények és gazdagok testi-lelki gondozója volt, tudását minden irányban gyümölcsöztethette.

Pataki működésének idejéből való a *Kisvárdai Miklóshoz* írott, már fentebb közölt levele. Kisvárdai birtokos ura két panaszával fordult az orvoshoz. Az első, a könnyebb eset a szomjúság. Erre julepből készített liktáriumot ajánl. A keleti eredetű szirupféleség a julep rózsából, violából, de mákból is készülhetett „főtt” víz és nád-méz hozzáadásával. Készítésének módjáról, felhasználásáról Magyarországon megmaradtak az egykorú leírások.⁵⁰

Komolyabb föladat elé került a sárgaság orvoslásával. Kezdődött mindjárt azzal, hogy a levélben olyan „indincte” közölték a betegség leírását. Mivel a baj eredetére

⁴⁷ *Szikszai F.*

⁴⁸ Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története*. Bp. 1946. 164.

⁴⁹ *Homonnai Drugeth Ferenc* levele a Kamarához. Keltezetlen. OL. E. Szepesi Kamara. Repraesentationes. Besorolva az 1569. szept. iratokhoz, de mivel mint pataki plebanost említi, csak 1572. jan. utáni lehet.

⁵⁰ „Az Rosat aztasá meg nyolcz oraigh tizta vizben, az utan lassu szemmel forrald meg, es vegezetre fachard ki, ves Nad mezet avagy feier mezet bele annijt hogy edös legyen, föld ismég özve az mezzel, es ez az Rosa Julep: ezt io innija szomijsagh ellen az hideg lelöknek”. *Beythe András: Fives Könyv*. Németújvár, 1595. fol. 15. Felhasználására Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. 3. Bp. 1931. 184. Az „*Ars medica*” is ajánlja: 13., 23., 151., 472. stb.

nem tudott következtetni, nagyon óvatos volt az orvosság ajánlással, borban áztatott újviaszt rendelt. A bort értjük, mert az ország egészségtelen ivóvízei helyett az orvos bármilyen panasz esetén azonnal „főtt vizet” tanácsolt betegeinek, vagy borban oldott gyógyszereket. Nehezebb megmagyarázni az új viasz javallatát. Ez a szer a borbélysebészek patikájának állandó kelléke volt, de inkább csak külsőleges használatáról vannak adataink. *Balsarati* talán Pliniusra támaszkodva méz helyett használta, mert a mézesborról (mulsum) valóban azt tartották, hogy gyógyítja a sárgaságot. Az aranyas pohár, arany lánc, arany forint az arany gyógyító hatása miatt kellett. Úgy hitték, hogy éppen az epebetegségeknel hasznos szer. No meg a similia similibus, az ebharapást szőrivel elve is érvényesülhetett ebben az esetben, az aranyat színe miatt tarthatták a sárgaság gyógyszerének. Egy bizonyos, teljesen ártatlan szert javasolt, ami mai ismereteink szerint nem használt, de nem is árthatott. Óvatosságára mutat, hogy a sárgaságnak az okortól legelterjedtebb gyógyszerét, a chelidoniumot (vére hulló fecskéfű) sem merte ajánlani a betegség okának pontosabb ismerete nélkül. Pedig ezt az egyébként ugyancsak sárga színe miatt gyógyhatásúnak tartott növényt minden orvosi kézikönyv ajánlotta ilyen esetben.⁵¹ Gyógyszerrendelési alapján igazán kedvező képet nyerünk *Balsarati* orvosi gyakorlatáról. Hogy e meggyőződésünket aláhúzzuk, összehasonlításként közöljük a száz évvel később élt udvari orvos, *Pápai Páriz* sárgaságra adott receptjeit: „*Majd mindenek felett hathatós a tavasszal szedett lúd fiak ganéja, meg-aszalva, törve: tölcseinek bort reá, áljon rajta, s az higattytát le-szűrven, aprónként igya éjnomra . . . az iziért fa-hejat és nádmezet tehetni köziben*”. További készítményéhez emberi vizelet is kell. Végre ő is a régi próbált chelidoniumot ajánlja: „*Vére-hulló füvet, csengő füvet rakjon a sarujában, s járjon rajta: annál jobb, ha kebelét, süvegét-is meg-rakja véle*”.⁵²

Messzi földről sereglettek hozzá a betegek, amint *Szikszai* írja. Az orvosi tanács mellett minden bajbajutotton segített, ha kellett akár jogi ügyekben is. E kép mögött persze ott van még a középkori szemlélet. Az egyszerű nép számára írni olvasni tudás az ismeretek egészét jelentette. A valóságban Patak és környéke lakosságának minden kérdésére bőségesen elegendő lehetett *Balsarati* tudása. Háza ezért valóságos kórház volt, ahová mindenkit befogadott. Ezek a kis adatok hozzájárulnak ahhoz, hogy kedves, megbecsült személyét jobban megismerjük.

⁵¹ A viasz ritka belsőleges használata: Dioscorides II. 105. „*Cera omnis mollit, calfacit, modice explet corpora: datur in sorbitione dysentericis.*” A mézesbor sárgaság esetén: Plinius NH XXII. 24. „*Varro regium cognominatum morbum arquatum tradit, quoniam curetur mulso.*” Az arany gyógyító hatásáról Matthioli, P. A.: *Commentarii in Pedacii Dioscorides Anazarbei de materia medica libros 6.* Velence, 1559. 675. „*Auri vires prodidit Avicenna secundo sui operis volumine, sic inquires. Aurum in omnibus suis partibus aequale est. Inseritur medicamentis, quae atrabiliaris competunt morbis.*” A chelidonium maius hasznáról a sárgaság ellen az ókori szerzőknél Fuchs, L.: *De historia stirpium.* Basel, 1542. 864–865. Nálunk Méliusz P.: *Herbarium.* Kolozsvár, 1578. 178/b. Az „*Ars medica*” is javallja (226). „*Celidonianak leweleth zeod megh, razd megh hogy Bogar ne legyen kezoette, megh ne mossad, hanem chak ugy takard bele az ket Szarath es labayth, es az keth karyath kenyekygh. Eyelre ismeth masth kes rea, megh probalt oerwossagh ez byzomnyal*”. Elekes György figyelmeztetett, hogy Lonicer, A.: *Kräuterbuch.* Ffurt/M 1573. 239. szerint az új viasz „a beleket tisztítja, nyugtató hatása a májra, magas lázra”.

⁵² *Pápai Páriz* id. mű. 200–202.

Nagyon érdekes az, amit *Szikszai* a honorárium kérdéséről ír. Még a gazdagoktól se fogadott el soha előre pénzt, és nem esett szó arról, hogy mivel honorálják, ha majd a beteg meggyógyul. Hogy *Szikszai* szavait idézzük: hányszor láttuk, hogy azt, amit a tehetősebbek önként felajánlottak, még azt is vonakodva és szégyenkezve fogadta el. Valósággal rákényszerítették, hogy hálájuknak legalább a szimbólumát fogadja el viszonzásul a helyreállított egészségért.⁵³ Hogy a Hippokratéstól ajánlott *aphilargyrie* (argenti contemptus) mennyire nem volt e kor orvosainak erénye, arról magyar szerzőnél, *Bornemisza Péternél* is olvashatunk.⁵⁴ Vissza is éltek ezzel a tulajdonságával, amint éppen *Szikszai* írja egy levelében. A nagybirtokos *Alaghy* család fiai Patakon tanultak, de nem fizettek „*Ennekem peniglen és doktoroknak [doktoruknak] semit nem egyebet igeretnel*”.⁵⁵

Várdayhoz írott leveléből tudjuk, hogy családján kívül házanépéhez tartozott még egy patikus is, akit amint ez ekkor szokásos volt, ő fizetett. Ahol patikus volt, ott meg gyógyfüves kertnek is kellett lennie, mert nemcsak gyűjtötték, de maguk termelték is abban az időben a gyógyszereszek készítményeikhez az alapanyagokat. Sárospatakon a várúrnő virágos és veteményes kertjei mellett volt tehát még egy, talán a padovai ismeretek alapján a hazai viszonyokhoz alkalmazott gyógnövénykert is. Az itáliai emlékek ébrentartására alkalma volt Patakon azért is, mert ott élt a *da Vedano* művészcsalád. Külföldi tanulóévei alatt *Aldrovandi* környezetében hallott művészetelméleti kérdésekről, műemlékek megbecsüléséről. Magyarországon ez utóbbi törekvésekről vannak elszórt adataink az egész 16. század folyamán (Megyericsi, Verancsics, Szamosközi). A pataki zordon vörös torony köré reneszánsz kastélyt építő *Alessandro da Vedano* és a reneszánsz élményekkel hazatért *Balsarát*i bizonyára ilyen témákról is beszélgettek. De bizonyosat e téren talán nem is fogunk megtudni, mert nálunk a levelezés e korban leginkább csak a gyakorlati élet közlendőire szorítkozott. A *da Vedano* család további sorsa egyébként hasonló a *Balsarát*iéhoz. A fiú, *Francesco da Vedano* szakítva a családi hagyománnyal, a papi pályát választotta, méghozzá magyar lelkész lett. Példázva ezzel azt, hogy patrónus nélkül építőművész éppúgy nem boldogulhatott abban a társadalomban, mint egy sehová se tartozó orvos. Az egyházi szolgálat, betegeknek ellátása és az iskola felügyelete között egyenlő arányban oszlott meg mindennapi elfoglaltsága, írja ezekről az évekről *Szikszai*. A sárospataki iskola pártfogolására nagyon nagy gondja volt *Balsarát*inak. Innen indult el ő is külföldi egyetemekre. Wittenbergben *Luther* is, *Melanchthon* is a fejedelmek elsőrendű teendői közé sorolták a magas színvonalú közoktatás megszervezését. Az elvi alapvetés mellett épp a wittenbergi egyetem bocsátotta ki a legtöbb tanárt és lelkészt is. *Melanchthon Perényi Péter*nek egy főiskola alapítását is javasolta. Ha a bécsi fogság ebben meg nem akadályozza, és a terv valóban megvalósul, ez lett volna Magyarország első ilyen intézménye. Fiát, *Perényi Gábort* a meglévő pataki iskola bővítésére *Balsarát*i vette rá, meg arra is, hogy a kiválóbb, rászoruló diákokat itthon is, külföldön is támogassa.

Az iskola vezető tanára *Szikszai Fabricius Balázs* volt, aki a wittenbergi egyetem mellett Strassburgban is járt. Ott *J. Sturm* Európa-hírű főiskolát teremtett. A sáros-

⁵³ Szikszai E₂

⁵⁴ *Bornemisza P. i. d. mű* 165.

⁵⁵ *MNy* 27 (1931) 259–260.

pataki iskola oktatási rendjében e két külföldi intézmény pedagógiai elveit valószínűsítették meg.

Szikszai Fabricius neve ma az első, sok kiadást megért latin-magyar iskolai szótárt jelent. Kéziratok másolatai kézzel kézre terjedtek, és csak halála után 15 évvel jelent meg először nyomtatásban.⁵⁶ Hatása magyar irodalmi nyelvünkre, de a szaktudományokéra is, olyan nagy volt, hogy azt föl se tudjuk becsülni. A szóanyagot fejezetenként szakcsoportokba osztotta. Ezeket a szakcsoportokat vizsgálva, szembe-tűnő egyenetlenségeket találunk. *Gombocz Endre* figyelmeztet arra, hogy: „*Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékén már a 16. században megindult tudományos flórakutatás látszik... a természetrajzi részben a tankönyv benyomását kelti. Fogalomcsoportjai között vannak olyanok, amelyek kizárólag a növény morfológia, a növény-patológia körében mozognak, s amelyeknek nem igen lehetett értelmük, ha nem növénytani studiumokban használta fel a tanár és a tanuló*”.⁵⁷ De ugyanezt a szakszerűséget állapíthatjuk meg az állattani és főleg az orvostudomány szakcsoportban. A „füveknek nevek” csoport 560 növényt tárgyal, a fák és kerti gyümölcsök további majdnem kétszázat. Hivatkozik itt egyes növényneveknél *Matthioli* és *Tragus* (*H. Bock*) tekintélyére. A szúk fajtáinál *Hermolaus Barbarus* a forrása. A nyolcvan halfajta tárgyalásánál *Niccolo Perottit*, és többször is *Konrad Gessner*t említi. A „külömbféle betegségeknek nevek” és az ezekben szenvedők szócsoportjai mintegy 250 címszót tartalmaznak. Ezek között már hosszabb értelmezéseket találunk, olykor a betegségek teljes tudományos leírását. A paroxysmus tárgyalásánál *L. Fuchs* kézikönyvével egyezik. A sárgaság leírásánál is *Fuchs* szövegére ismerünk, de kibővíti az értelmezést *Plinius* magyarázatával is.⁵⁸ Valamennyi említett, vagy felderített forrása elsőrendű szakmunka vagy a legújabb tudományos kutatás eredménye (*Matthioli*). Ezek a tárgyalt természettudományos részek formailag is különböznek a szótár egyéb anyagától. A szóanyagot a fejezeten belül betűrendben adják, míg az egyéb részek valami más rendszer szerint csoportosulnak.

Meggyőződésünk, hogy *Balsaráti* egyetlen fennmaradt műve rejtőzik *Szikszai* szótárának néhány fejezetében. Természetismerete, amelynek segítségével az egyszerűbb növényi gyógyszerek készítésében is járatos volt, már a wittenbergi egyetemen is kiemelte őt kortársai közül.⁵⁹ *Gessner*rel kapcsolatban említettük, hogy talán ő a szerzője annak a „*Catalogus piscium Hungariae*”-nek, amelyet a nagy svájci természettudós használt. A 16. század összefoglaló természetrajzi művei éppen ilyen részleges jegyzékek alapján készültek. *Gessner* is, *Aldrovandi* is lelkesen ösztönöztek mindenkit a gyűjtőmunkára. *Balsaráti* olyan vidékről jött, ahol korábbi időkből ilyen szakmunka nem állott rendelkezésre. Ha előbb nem, de legalább a két tudóssal való megismerkedése után egészen biztosan ő is szerkesztett ilyen állat- és növénykatalógust.

⁵⁶ Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura seu dictionarium Latino-Ungaricum*. Debrecen, 1590. RMNY 642. ahol a teljes irodalom megtalálható.

⁵⁷ Gombocz Endre: *A magyar botanika története*. Bp. 1936. 23.

⁵⁸ Fuchs, L.: *Institutionum medicinae ad Hippocratis, Galeni, aliorumque veterum scripta recte intelligenda mire utiles, libri 5*. Basel, 1572.

⁵⁹ „*In herbarum et stirpium indagatione, universaque simplicium medicamentorum historia sic excelluit: ut paucissimos pares, vix unum vel alterum superiorem tunc haberet inter medicæ artis studiosos in Academia Vitebergensi*”. Szikszai D₃₋₄

Szikszai szerint naponként látogatta a sárospataki iskolát, tanszerekkel, könyvekkel látta el a diákokat, akiket együtt gyógyított is. Európának nem sok iskolája dicsekedhetett akkortájt ilyen magasképzettségű iskolaorvossal. És micsoda különleges színvonalat biztosított az intézménynek, hogy a természettudományos tárgyakat tanította is. Legalábbis erre következtethetünk *Szikszai* szavaiból, aki maga is *Balsarati* tanítványának vallotta magát e tudományokban.⁶⁰ E kijelentése támogatja feltételezésünket, hogy a szójegyzék tervét együtt alakították ki. A pedagógiai célszerűség mellett talán ez az egyik oka a szóanyag tárgyköri elkülönítésének. A kidolgozást is megosztották egymás között. *Szikszai* előtt *Balsarati* kézírata feketett, amikor tanítványainak a teljes szóanyagot lediktálta. A szótár kinyomtatására ekkor még nem gondolt, mert akkor az egyes csoportok közötti egyenlenséget a betűrendet illetően bizonyára elsímította volna.

A pataki iskola ekkor már felsőmagyarország leghíresebb tanintézete volt, ahol erdélyi ifjak is tanultak.⁶¹ A 16. század végén az országban a természettudományos műveltség és az ezirányban való érdeklődés megelevenedésének jelei tapasztalhatók. A jelenség forrásvidékét talán itt kell keresnünk, ahol olyan kiváló orvosprofesszor működött. Gyakorlati tudása párosult az elméleti rendszerezőképeséssel. És mindehhez járult még közvetlen, jó kapcsolata környezetével, embertársaival. Ő valóban igényeltethette a korszerű orvostudomány iránti igényeket abban a nagyon széles körben, ahová hatásköre terjedt. Tanítványairól feltételezhetjük, hogy orvosi kézikönyvet szerkesztettek vagy másoltak. Hatása, akár közvetlen tanításával, akár művein keresztül, akkor is nagy lehetett, ha pataki működése csak néhány esztendeig tartott.

Még nem töltötte be a 46. évét, amikor 1575. április 7-én meghalt. Nem az egész életén át gyötrő vesekövei, ez a veleszületett baj okozta halálát. Erre nagyon gondos diétával vigyázott, és időről időre sikerült megszabadulnia tőlük. Egy hirtelen rá-törő diaré kiszáraitotta, és semmi gyógyszer se tudott rajta segíteni. Reggel 9-kor még hívei, betegei között foglalatzkodott és este 9-kor már halott volt.⁶²

Summary

On the turn of the 15th–16th centuries the Hungarian secularizing intelligentsia evolved. Hungarian students, mostly coming of bourgeois class and studying at foreign universities, pursued also medical studies — where it were possible — in addition to their philosophical and theological ones. Social demands even if not on independent physicians but on medical knowledges appeared certainly. Thus the first medical book in Hungarian language was born and became popular. Though its writer,

⁶⁰ „Multos tam in Germania quam in Ungaria feliciter mea cognitione provexit, ut nostrorum praesertim hominum plerique acceptum illi uni referant, si quam consecuti sunt eiusce facultatis scientiam et usum, quos inter nomen quoque meum profiteri minime erubesco”.
Szikszai D₄

⁶¹ Mészáros István: *A Szalkai kódex és a XV. századvégi sárospataki iskola*. Bp. 1972.

⁶² Szikszai G₄₋₁

György Lencsés was not of a qualified physician, being well up the ancient and contemporary medical literature he created a work of a good quality and intelligible to all. From the 16th century there are known some carrying on medical practice first of all. It was one of them János Balsaráti Vitus. First the source materials connected with him are reviewed then an autographic letter is published in which J. Balsaráti Vitus wrote just on his own medical practice. His life and work is presented in four chapters.

1. *His youth and years of study, 1529–1560.* He was born at Nagylak (in former Csanád County, today Nadlac in Rumania). His parents were killed by the Turks when he was a few months only. From the beginnings he was educated by the Lutheranism. His intellectual principal István Kopácsi was an earlier pupil of Melanchthon. Even he travelled to Wittenberg (1550) under Kopácsi's inspiration (with pecuniary assistance of Jaksics and perhaps Perényi families). He was graduated on "magister" degree in 1554. Melanchthon observing his student's interest in sciences suggested him no pastoral profession but medical one. J. Balsaráti Vitus studied (and also lectured) at the medical faculty in Wittenberg for another two years. In 1556 he was going to Zurich reaching possibly Tübingen where he met Leonhard Fuchs. In Zurich he entered into communication with P. Vermigli, H. Bullinger and even K. Gessner whose great work on natural sciences he provided materials related to the flora and fauna of Hungary for. Soon he went into Italy where he learned partly at Fallopio and Montanus in Padua, partly at Aldrovandi in Bologna. He became inaugurated "medical doctor" in Bologna in 1558. Living in Italy up to 1560 for the same time he was physician at the Pope's Court, too.

2. *As physician at G. Perényi's court, 1560–1567.* The violent temper of that immensely rich nobleman Perényi involved his retinue and also Balsaráti Vitus in grave in many cases. Perényi was an intolerant devotee to Lutheranism. When it came to his knowledge that some of priests in his domain were leaning to Calvinism acted relentlessly. Clergymen humbled themselves mostly, Pál Thuri, however, upheld the opinion of his own. That resulted the so-called religious dispute at Füzér (really a trial) where the seriously ill Perényi was represented by "Doctor Johannes", obviously by Balsaráti Vitus. He was to yield proof of his theological education but he also gave evidence his decency. He effected a settlement with Thuri who was in danger of death. In 1564 Balsaráti Vitus' work on plague appeared (it is given up as lost). He took a stand on the question discussed violently in that age: might people escape from plague or protect against it? Lutheranism answered "yes", some, however, contradicted the possibility of protection stating plague a punishment of God. Even they regarded the protection as a revolt against God. Balsaráti Vitus interested in the question as both physician and theologian and he agreed with Lutheranism very likely. G. Perényi had died young and without successor, thus intrigues rose around this enormous properties. Balsaráti Vitus was involved in it, too. Tongues started wagging that Perényi, who had been pathological jealous of his wife, had made Balsaráti Vitus poison her so that she would not be able to marriage someone else. Everything points to this slander had nothing to support.

3. *Without protector, 1567–1570.* In that period Balsaráti Vitus was carried on a special manner of living that was rare in the age. He lived as an independent physician, practitioner. Knowing well the circumstances in our country, keeping to the fore the real necessities he wrote a medical handbook (also lost) in Hungarian language. Its prescriptions were made in rational way and likely they constituted the basis of the prescription collections made by unknowns on the turn of the 16th–17th centuries and having been remained in a large number. Although he was a favoured doctor, yet it was not enough for an independent manner of living in the long run. Being also a theologian of prestige he became priest at Olaszliszka in 1571.

5. *The priest-doctor, 1571–1575.* After having been priest at Olaszliszka for a year he was invited to Sárospatak. He found his real manner of living there gathering care both for bodies and souls. Invalids came to him from long distances. They were nursed in the house of his own that was also a hospital and pharmacy (with a garden for medicinal herbs) at the same time. He accepted fee only from riches. He took a great care also for the College of Sárospatak, partly by himself, partly by his brother-in-law, Balázs Szikszai Fabricius. Szikszai Fabricius made the first Latin-Hungarian dictionary containing the word material in groups according to subject matters. Its part of natural history increased a real independent text-book with a large word material and citations on literatur. This part of the dictionary may have been written by Balsaráti Vitus. Since the College was attended by a large number of Transylvanians too, Balsaráti Vitus' educational influence irradiated into Transylvania. The increased interest in natural sciences in Transylvania appeared at the end of the 16th century could be traced to his activity. So his work was important not only in the respect of medicine but also that of forming the mind. He had not been yet 46-year-old when he died on 7th April, 1575.

Á. RITOÓK SZALAY, Mrs. Dr. phil.

Senior Research Fellow at the Library
of the Hungarian Academy of Sciences

MTA Könyvtára
H-1054 Budapest, Akadémia u. 2. Hungary